

Arūnas Bubnys

Vilniaus žydų žudynės ir Vilniaus getas (1941–1944)

Straipsnyje apžvelgiamas Vilniaus žydų bendruomenės sunaikinimas, išskirti svarbiausi Vilniaus geto istorijos etapai ir būdingi bruožai, pateikta aukų statistika, apibūdinta geto vidaus administracijos struktūra ir jos funkcionavimas, apžvelgta geto antinacinio pagrindžio veikla. Straipsnio autorius ne tik apibendrina gerai žinomą literatūrą apie Vilniaus žydų genocidą, bet ir panaudojo mažiau žinomus archyvinis šaltinius.

IVADAS

Vilniaus žydų bendruomenės istorija sulaukė didelio pasaulio istorikų dėmesio. Iki Antrojo pasaulinio karo Vilnius buvo vienas svarbiausių Europos žydų kultūros, mokslo, švietimo ir rabiniškojo mokslingumo centrų. Nacių–sovietai karo išvakarėse Vilniuje gyveno apie 58 tūkst. žydų. Karo ir nacių okupacijos pabaigos sulaukė vos keli tūkstančiai Vilniaus žydų. Tragiška „Lietuvos Jeruzalės“ žūtis iki šiol tebejaudina pasaulio ir Lietuvos istorikus bei plačius visuomenės sluoksnius. Šis Vilniaus žydų istorijos laikotarpis gana plačiai nušviestas pasaulinėje historiografijoje ir memorialinio pabūdžio literatūroje. Daugiausia darbų apie Vilniaus žydų genocidą paskelbta Izraelyje ir JAV. Pastaruoju metu holokausto tyrimų daugėja ir Lietuvoje. Pirmiausia paminėtini Valstybinio Vilniaus Gaono žydų mu-

ziejaus tyrinėtojų darbai. Vis dėlto svarbiausias mokslinis darbas apie Vilniaus getą ir žydų žudynes yra Izraelio profesoriaus Icchako Arado dar 1982 m. Niujorke išleista knyga „Ghetto in Flames“ („Getas liepsnose“)¹. Prof. I. Aradas išnagrinėjo svarbiausius Vilniaus geto istorijos įvykius ir etapus: masines žudynes Paneriuose 1941 m., geto egzistavimą stabilizacijos laikotarpiu (1942–1943 m.) ir geto likvidavimą (1943 m. rugsėjis). Knygos autorius pateikė aukų statistiką, aprašė geto vidaus administracijos funkcionavimą ir struktūrą, geto antifašistinio pagrindžio, taip pat genocidą vykdyusių okupacinės valdžios institucijų veiklą.

Labai svarbus Vilniaus geto istorijos šaltinis yra amžininkų dienoraščiai ir atsiminimai. Šio žanro literatūros paskelbta reliatyviai daug įvairiomis pasaulio kalbomis. Straipsnio autorius remiasi lietuvių, vokiečių, lenkų ir anglų kalbomis paskelbtais holokausta išgyvenusių ir stebėjusių liudytojų dienoraščiais. Ypač vertingi G. Šuro, H. Kruko, K. Sakovičiaus, A. Suckeverio, M. Rolnikaitės dienoraščiai ir prisiminimai apie Vilniaus getą ir Vilniaus žydų žudynes². Vilniaus žydų genocido tyrimus labai paskatino 1993 m. vykusią tarptautinę konferenciją, skirta Vilniaus geto sunaikinimo 50-mečiui. Konferencijos dalyvių pranešimai trimis kalbomis buvo išleisti atskiru leidiniu³. Tarp naujausių istorinių tyrimų apie Vilniaus getą pirmiausia

paminėtini Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus leidiniai⁴. Juose pateikta daug naujų faktų apie Vilniaus geto kalinių skaičių, geto darbo stovyklas provincijoje bei dvasinį ir kultūrinį gyvenimą Vilniaus gete. Kadangi pasaulinė literatūra apie Vilniaus žydų bendruomenės sunaikinimą skaičiuojama dešimtimis ir šimtais pozicijų, šiame straipsnyje remiamasi tik anksčiau išvardytais svarbiausiais ir naujausiais leidiniais.

Originalių archyvinų dokumentų apie Vilniaus žydų genocidą nėra daug. Šie dokumentai saugomi Lietuvos centriname valstybės archyve (toliau – LCVA). Tarp svarbesnių nagrinėjamai temai LCVA fondų paminėtinas vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje fondas (R-1399). Jame yra 1942–1943 m. rašytų mėnesinių pranešimų Vyriausiajai reicho saugumo valdybai (RSHA) Berlyne apie politinę, ekonominę ir kultūros padėtį nacių okupuotoje Lietuvoje. Tuose pranešimuose buvo specialūs poskyriai, skirti partizanų veiklai, pasipriešinimo judėjimui ir žydams. Minėto fondo dokumentuose yra svarbių statistinių duomenų apie Vilniaus geto kalinių skaičių, geto gyventojų panaudojimą įvairiems darbams, pabėgimus iš geto ir t. t. Svarbios informacijos apie Vilniaus žydų persekiojimą (areštus, tardymus) galima rasti lietuvių saugumo policijos Vilniaus apygardos įstaigų fonduose (R-1673, R-681) ir Vilniaus miesto policijos vado fonde (R-689). Vokiečių civilinės okupacinės valdžios įstaigų fonduose taip pat yra dokumentų, atspindinčių Vilniaus geto kalinių padėtį. Pirmiausia paminėtinas Vilniaus miesto komisaro fondas (R-614). Jame yra dokumentų apie Vilniaus geto kalinių panaudojimą darbams, apie konfiskuotą žydų turtą ir jo panaudojimą okupacinės valdžios poreikiams bei privatiems asmenims, apie žydų kultūros vertybių išvežimą į Vokietiją, geto aprūpinimą maisto produktais, geto darbininkų atlyginimus, prekių kainas getuose ir kt. klausimais. Svarbios informa-

cijos apie Vilniaus getą ir jo gyventojus saugoma ir kituose LCVA fonduose: Vilniaus miesto savivaldybės (R-643) (šiam fonde yra 1942 m. gegužės mėn. visuotinio Vilniaus geto gyventojų surašymo duomenys); Vilniaus apskrities viršininko (R-685); reichsleiterio A. Rozenbergo operatyvinio štabo okupuotoms sritims darbo grupės Lietuvoje (R-633); Vilniaus sunkiųjų darbų kalėjimo (R-730) ir ypač Vilniaus žydų geto (R-1421) fonde. Pastarajame fonde yra išlikusių nacių okupacinės valdžios potvarkių, įsakymų ir instrukcijų žydams, geto vidaus administracijos (Žydų tarybos, geto policijos) dokumentų įvairiais geto gyvenimo klausimais.

Antra labai svarbi archyvinų dokumentų grupė – Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) dokumentai. Tai pokario metais NKGB–MGB–KGB suimtų ir nuteistų holokauste dalyvavusių asmenų baudžiamosios bylos. Jos saugomos LYA baudžiamųjų bylų apyraše (f. K-1, ap. 58). Šie dokumentai atspindi Vilniaus žydų genocidą holokausto vykdytojų akimis. Straipsnio autoriui pavyko rasti keliolika liūdnei pagarsėjusio ypatingojo būrio narių bylų. Kaip žinome, šis būrys nužudė kelias dešimtis tūkstančių žydų Paneriuose. Tame pačiame fonde saugoma daug kitų Vilniaus žydų genocido tyrimams svarbių baudžiamųjų bylų: tai buvusių vokiečių ir lietuvių įstaigų pareigūnų bei Vilniaus geto vidaus administracijos tarnautojų bylos, taip pat Vilniaus geto administratoriaus Franzo Murerio, Vilniaus geto žydų policininkų Solomonio Alperno, Berho Meščansko, geto administracijos tarnautojo Jefimo Minco ir daugelio kitų asmenų baudžiamosios bylos. Svarbių dokumentų apie Vilniaus žydų genocidą galima rasti ir kituose LYA apyrašuose (f. K-1, ap. 8, 45, 46). Kiti straipsnyje panaudoti archyviniai šaltiniai ir literatūra atspindi nuorodose.

Minėta literatūra ir archyviniai šaltiniai suteikia galimybę holokausto tyrinėtojams gana išsamiai išnagrinėti Vilniaus žydų ben-

druomenės ir Vilniaus geto istoriją nacių okupacijos metais.

Vilniuje gyveno seniausia ir gausiausia Lietuvos žydų bendruomenė, pasaulyje žinoma „Lietuvos Jeruzalės“ vardu. Vis dėlto nustatyti tikslų holokausto išvakarėse Vilniuje gyvenusių žydų skaičių gana sunku. Oficialus visuotinis Vilniaus gyventojų surašymas įvyko 1931 m. Surrašymo duomenimis, Vilniuje tada gyveno 195,1 tūkst. gyventojų, tarp jų 54,6 tūkst. žydų. Statistikos valdybos 1941 m. sausio 1 d. duomenimis, Vilniuje gyveno 58 263 žydai (27,78 proc. miesto gyventojų)⁵.

Vokiečių kariuomenė Vilnių užėmė 1941 m. birželio 24 d. Su besitraukiančia sovietų kariuomene į Sovietų Sąjungos gilumą bandė išvykti ir tūkstančiai Vilniaus žydų. Tikėtina, jog trims tūkstančiams pavyko tai padaryti⁶, tačiau didelė bėglių dalis pasitraukti nespėjo ir buvo priversti grįžti į Vilnių. Sovietams traukiantis iš miesto, lietuvių partizanai ir sukilėliai pradėjo užiminėti svarbiausius miesto objektus ir kurti laikinus valdžios organus. 1941 m. birželio 24 d. ėmė veikti Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas (toliau – Komitetas). Jo pirmininku buvo išrinktas Vilniaus universiteto doc. Stasys Žakevičius. Komitetas paskyrė įvairių sričių (vidaus reikalų, finansų, pramonės ir t. t.) reikalų valdytojus. Vilniaus miesto laikinuoju burmistru tapo A. Krutulis (vėliau jį pakeitė K. Dabulevičius)⁷. Birželio 25 d. S. Žakevičius kartu su Vilniaus miesto vokiečių karo komendantu plk. lt. Karlu von Ostmanu pasirašė įsakymą dėl karo padėties įvedimo Vilniuje nuo birželio 25 d. Vidaus reikalų valdytojui Kostui Kalendrai buvo pavesta suorganizuoti savivaldybes ir policiją Vilniaus srityje (Vilniaus, Švenčionių ir Trakų apskrityse). Vilniaus miesto policijos vadu buvo paskirtas Antanas Iškauskas⁸. Vis dėlto aukščiausią valdžią mieste turėjo vokie-

čių karinė administracija (iki 1941 m. rugpjūčio, kai visoje Lietuvoje buvo įvesta vokiečių civilinė valdžia). Vokiečių karinė valdžia nelaikė Komiteto lygiaverčiu partneriu ir neleido jam veikti kaip Lietuvos valstybės valdžios įstaigai. 1941 m. liepos mėn. vokiečių karinė administracija uždraudė Komitetui dokumentuose vartoti žodžius „Lietuvos Respublika“, „ministerijos“ ir pabrėžė, kad „vokiečių kariuomenės, vokiečių igulos, saugumo policijos ir SD veiksmai turi pirmenybę prieš Lietuvos teismo įstaigų veiksmus“⁹. Komiteto veikla buvo sustabdyta 1941 m. rugsėjo 15 d. generalinio komisaro Lietuvai Adriano von Rentelno įsakymu¹⁰.

Žydų persekiojimas Vilniuje prasidėjo jau pirmomis nacių okupacijos dienomis. 1941 m. birželio 29 d. Komiteto pirmininkas S. Žakevičius per Vilniaus radiją pasakė žydus kaltinančią ir jiems grasinančią kalbą: „[...] Žydai, kuriais rėmėsi kruvinasis bolševikų teroras ir kurie buvo aktyviausi raudonųjų dvidešimto amžiaus žmonių medžiotojų tarnai, bus iš politinio, ekonominio ir kultūrinio Lietuvos gyvenimo išbraukti. [...] Tačiau visa tai bus nustatyta teisiniais vyriausybės aktais“¹¹.

Nors didelio masto žydų pogromų Vilniuje, kitaip negu Kaune, pirmomis okupacijos dienomis nebuvo, vis dėlto G. Šuras savo kronikoje rašo, kad 1941 m. birželio 24 d. Pranciškonų bažnyčios sodelyje Trakų gatvėje lietuvių aktyvistai (t. y. LAF'o nariai) sušaudė kelias dešimtis sovietų karo belaisvių ir žydų. Sušaudytųjų lavonai visą dieną gulėjo sodelyje ir tik vakare buvo surinkti ir išvežti už miesto. Atėję pasižiūrėti sušaudytųjų miestiečiai (daugiausia lietuvių ir lenkų moterys) esą visaip reiškė pasipiktinimą ir baisiausiai koliojo bolševikus ir žydus¹². Dauguma Vilniaus žydų nė neįtarė, kad baisiausi dalykai jų laukia netolimoje ateityje ir tik labai mažai daliai pavyks išgyventi šiurpius nacių okupacijos metus.

1941 m. liepos 4 d. mieste buvo išplatintas S. Žakevičiaus ir A. Iškausko pasirašytas skelbimas. Jame rašoma, kad remiantis vokiečių karo komendanto (K. von Ostmano) 1941 m. liepos 3 d. įsakymu visi žydai privalo ant krūtinės ir ant nugaros nešioti geltonos medžiagos 10 cm skersmens skritulius su raide „J“ (*Jude*) viduryje. Be to, žydams uždrausta nuo 18 val. vakaro iki 6 val. ryto vaikščioti gatvėmis. Įsakymas įsigaliojo nuo liepos 8 d. Už jo nevykdymą pagrasinta griežtomis bausmėmis. Žydams skirtas ženklo pavyzdžiai buvo iškabinti visose policijos nuovadose¹³.

Žydus diskriminuojančių įsakymų ir nurodymų vis gausėjo. Nuo 1941 m. liepos 5 d. žydams liepta pirkti maisto produktus tik specialiai tam skirtose parduotuvėse ir tik griežtai nustatytomis valandomis: nuo 16 val. iki 18, kai parduotuvės būdavo apytuštės. Valdžia žydams paskyrė 30 parduotuvių ir 10 kepyklų. Žydus imta masiškai atleidinėti iš darboviečių, iš jų buvo konfiskuojamos transporto priemonės: automobiliai, motociklai, vyriški dviračiai, taip pat radijo imtuvai. Žydams uždrausta gydytis pas gydytojus nežydus ir bendrosiose ligoninėse. Jiems buvo paskirta Pylimo gatvėje buvusi 2-oji ligoninė, kurią savo lėšomis įsakyta išlaikyti pačiai žydų bendruomenei. Gydytojams žydams valdžia uždraudė gydyti nežydus ir juos masiškai atleido iš visų gydymo įstaigų¹⁴.

Politinė žydų diskriminacija vis stiprėjo, o gyvenimo sąlygos nuolat blogėjo. Rugpjūčio pradžioje vokiečių karinę valdžią pakeitė civilinė vokiečių administracija. Vilniaus miesto komisaru buvo paskirtas Hansas Hingstas, o Vilniaus apygardos komisaru – Horstas Wulffas. Okupacinės valdžios spaudimas žydams dar labiau padidėjo. 1941 m.

rugpjūčio 2 d. H. Hingstas išleido privalomą nutarimą Nr. 1, kuriuo visi žydai buvo įpareigoti ant kairės krūtinės pusės ir nugaros nešioti geltoną Siono žvaigždę; žydams uždrausta naudotis visomis pasivaikščiojimo bei poilsio vietomis ir viešaisiais parkais, vaikščioti šaligatviais, naudotis viešojo susiekimo priemonėmis – taksi, autobusais, garlaiviais, vežikais ir pan. Šis nutarimas įsigaliojo nuo paskelbimo dienos¹⁵.

H. Hingsto įsakymu žydams buvo uždrausta vaikščioti svarbiausiomis Vilniaus miesto gatvėmis: Gedimino, Basanavičiaus, Savanorių, Trakų, Dominikonų, šv. Jono, Didžiosios, Kalvarijų, Pylimo, Magdalenos, Vokiečių, Jogailos, Sodų, Stoties, Aušros vartų ir Bazilionų. Šiose gatvėse gyvenantiems žydams leista vaikščioti tik nuo savo buto iki artimiausios šoninės gatvės. Nuovadų policijai pavesta kontroliuoti įsakymo vykdymą¹⁶.

Tarpininku tarp okupacinės valdžios ir žydų bendruomenės turėjo tapti Žydų taryba (*Judenrat*). Nacių įsakymas išrinkti Žydų tarybą buvo duotas 1941 m. liepos 4 d. Tarybos rinkimuose dalyvavo 57 įvairių žydų partijų ir socialinių sluoksnių atstovai. Iš žymių miesto žydų bendruomenės atstovų buvo išrinkta Žydų taryba. Iš pradžių ją sudarė 10 narių, o 1941 m. liepos 24 d. taryba buvo išplėsta iki 24 narių. Tarybos pirmininku išrinktas inžinierius Saulas Trockis*, jo pavaduotoju – inžinierius Anatolis Friedas, sekretoriumi – prekybininkas Abraomas Zajdšnuras. Žydų taryba įsikūrė Strašuno gatvėje Nr. 6¹⁷. Vienas svarbiausių Žydų tarybos (ji tuomet buvo vadinama Vilniaus miesto žydų komitetu) uždavinių – ap rūpinti karines ir civilines įstaigas žydų darbininkais. Kasdien įvairioms įstaigoms buvo pristatoma po 2 tūkst. žydų darbininkų.

* S. Trockis buvo gestapo nužudytas Paneriuose 1941 m. rugsėjo mėn.

MASINIAI AREŠTAI IR ŽUDYNĖS

Masiniai žydų areštai ir šaudymai prasidėjo 1941 m. liepos viduryje. Liepos pradžioje žydai buvo varomi dirbti įvairių sunkių ir nešvarių fizinių darbų. Tokių darbų metu jie dažnai būdavo mušami ir niekinami, tačiau masinės žudynės iki liepos vidurio dar nebuvo vykdomos. Liepos viduryje prasidėjo masiniai žydų areštai. Žydai be jokios aiškos priežasties buvo suimami gatvėse, butuose ir darbovietėse. Areštus vykdė vokiečių gestapininkai, ypatingojo būrio nariai ir lietuvių policininkai. Suimtieji buvo varomi į Lukiškių kalėjimą, ten laikomi be maisto kelias dienas, iš jų buvo atimami pinigai, vertingesni daiktai ir drabužiai. Po kelių dienų suimtieji partijomis po kelis šimtus žmonių buvo nugabunami į Panerius ir ten sušaudomi vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingojo būrio (*Sonderkommando*) narių. Netoli egzekucijos vietos (vadinamos „baze“) gyvenęs lenkų žurnalistas Kazimiežas Sakovičius (Kazimierz Sakowicz) buvo daugelio žudynių liudytojas ir metraštininkas, slapta fiksavęs kraupius įvykius dienoraštyje. Pirmas įrašas jo dienoraštyje padarytas 1941 m. liepos 11 d. Pasak K. Sakovičiaus, tos dienos popietę buvo sušaudyta apie 200 žydų. Šaudymas truko kelias valandas. Žudynės vyko ir kitomis dienomis. K. Sakovičius rašo, kad Paneriuose buvo šaudoma liepos 12–19, 23–26, 28–31 d., t. y. 17 dienų, ir iš viso buvo nužudyta apie 5 tūkst. žmonių¹⁸. K. Sakovičiaus užfiksuotus faktus patvirtina ir išlikę archyviniai dokumentai. Į Panerius vežamiems žydams buvo sakoma, kad jie siunčiami į darbus. Tačiau iš tų „darbų“ niekas negrįždavo. 1941 m. liepos 11 d. Lukiškių kalėjimo prižiūrėtojas kitoje 364 suimtų žydų sąrašo pusėje užrašė: „168 asmenis išsivedžiau darbams (sušaudyti)“. Kitame dokumente tiesiai prirašyta: „Paėmiau 179 kalinius žydus (sušaudyti)“¹⁹.

Vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinių būrių pranešimuose rašoma, kad su-

ėmimai Vilniuje prasidėjo 1941 m. birželio 26 d., o pogromai – liepos 4–5 d. Liepos 13 d. pranešime Nr. 21 rašoma, jog lietuvių tvarkos tarnybą perdavus operatyvinio būrio dispozicijon, jai buvo pavesta dalyvauti žydų likvidavimo akcijoje. Buvę atrinkta 150 lietuvių tarnautojų, kurie turėjo suiminėti žydus ir uždaryti juos į koncentracijos stovyklą „ypatingam apdorojimui“ (iš tikrųjų nužudymui Paneriuose). Šis darbas esą jau prasidėjęs ir kasdien likviduojama po 500 žydų ir sabotuotojų. Nužudytųjų pinigai ir vertingi daiktai perimami reicho nuosavybėn²⁰.

Masiniai žmonių areštai ir dingimai smarkiai sujaudino Vilniaus žydų bendruomenę. Žydų taryba 1941 m. liepos 24 d. raštu kreipėsi į Vilniaus miesto ir apskrities policijos vadą dėl masinių žydų areštų: „[...] žydų vyrai masiškai sulaikomi gatvėse ir savo butuose asmenų su policijos raiščiais, o kai kada ir be jų, ir nuvedami į Lukiškių kalėjimą. Esamomis žiniomis, tokiu būdu sulaikytų skaičius siekia daugelį tūkstančių. Sulaikytiems buvo pareikšta, kad jie imami darbams, nors tarp sulaikytų buvo vaikų, senelių ir invalidų. Vilniaus miesto žydai yra giliai sukrėsti. Motinos ir žmonos labai nusiminusios dėl jų vaikų ir vyrų likimo. Visa tai visiškai dezorganizuoja Žydų komiteto veiklą. Žydų komiteto atstovai buvo priversti ne kartą kreiptis į Karo Lauko Komendantūrą, taip pat ir Lietuvos valdžios organus. Mums buvo pareikšta, kad šis reikalas bus sutvarkytas. Tačiau šie reiškiniai buvo tęsiami vakar ir šiandien. [...]

Dėl to Žydų komitetas priverstas pakartotinai kreiptis į valdžios organus [prašydamas] pašalinti išdėstytus neigiamus reiškinius, kurie dezorganizuoja žydų gyvenimą, o taip pat Žydų komiteto veiklą“²¹.

Tačiau Žydų tarybos (komiteto) prašymai ir skundai liko be atsako. Mirties konvejeris Paneriuose vis labiau įsibėgėjo.

1941 m. rugpjūčio 6 d. miesto komisaro H. Hingsto įsakymu Vilniaus žydams buvo

paskirta 5 mln. rublių (0,5 mln. reichsmarkų) kontribucija. Ją pareikalauta surinkti per 24 valandas. Po derybų su žydų bendruomenės vadovais naciai sutiko mokėjimo terminą pailginti keliomis dienomis. Paraginti bendruomenės vadovų, žydai nešė savo pinigus, aukso ir sidabro dirbinius, kailinius, odinius švarkus ir kitus vertingus daiktus. Vokiečiai atneštus daiktus svėrė, vertino ir įkainodavo rubliais. Akciją kontroliavo H. Hingsto adjutantas ir referentas žydų reikalams F. Mureris. Jo įsakymu įkaitais buvo paimta dešimt lėšas renkančių žydų. Devyni įkaitai buvo išvežti ir nebegrįžo. Tačiau kontribucijos sumokėjimas žydinių nesustabdė²².

Pasak K. Sakovičiaus, 1941 m. rugpjūčio mėn. Paneriuose buvo šaudoma šiomis dienomis: 1-ą ir 2-ą (sušaudyta maždaug po 300 žmonių), 6-ą (apie 300 žmonių), 8-ą (apie 200 žmonių), 11-ą, 16-ą (apie 200 žmonių, tarp jų nemažai 12–15 metų paauglių ir senelių), 19-ą (apie 100 žmonių, daug jaunuolių), 22-ą (tą dieną vienas žydas buteliu trenkė vokiečiui į smilkinį ir šis nuvirto, iš viso sušaudyta per 100 žmonių), 23-ią (12 jaunų žydžių), 26-ą (88 žmonės, tarp jų 6 žydės). Iš viso rugpjūčio mėn., kaip teigia K. Sakovičius, Paneriuose sušaudyta apie 2000 žydų. Garsiajame Karlo Jägerio raporte nurodyta, kad 1941 m. rugpjūčio 12 d.–rugsėjo 1 d. Vilniuje sušaudyta 461 žmogus: 425 žydai, 19 žydžių, 8 komunistai ir 9 komunistės²³.

1941 m. rugpjūčio 31-oji tapo viena tragiškiausių dienų Vilniaus žydų istorijoje, ji buvo pavadinta provokacijos diena. G. Šuras savo kronikoje rašė, kad rugpjūčio 31 d., sekmadienį, du civiliais drabužiais apsirengę lietuviai „partizanai“ užėjo į Stiklį ir Didžiosios gatvės kampinio namo butą ir pro jo langą du kartus iššovė. Netoliese prie įėjimo į „Pano“ kino teatrą stovėjo daug vokiečių kareivių. „Partizanai“ išbėgo į gatvę ir ėmė šaukti, kad šaudė name gyvenantys žydai. Kartu su vokiečių kareiviais jie įsibro-

vė į žydų butą ir išsitempę du žmones sušaudė vietoje. Tai buvo signalas pradėti pogromą ir suimti Stiklį, Mėsinių, Gaono, Žydų, dalies Vokiečių, Strašuno, Šiaulių ir Ligoninės gatvių gyventojus žydus. Areštų banga truko dvi dienas. Akcijai vadovavo vokiečių gestapininkas Horstas Schweinbergeris su savo padėjėjais M. Weissu ir Augustu Heringu. Suėmimus vykdė gestapininkai ir ypatingojo būrio nariai. Tūkstančiai suimtų žydų buvo varomi į Lukiškių kalėjimą ir grūdami į perpildytas kameras. Ten jie buvo siaubingai mušami ir verčiami kęsti įvairius sargybinių kankinimus bei patyčias. Kaip parodė vėlesni įvykiai, rugpjūčio 31 d. akcija siekta parengti senamiesčio rajoną būsimam žydų getui²⁴.

Iš Lukiškių kalėjimo suimtus žydus lietuvių policijos batalionai konvojavo į Panerius, ten atvarytuosius šaudė vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys. K. Jägerio raporte teigiama, jog 1941 m. rugsėjo 2 d. Paneriuose sušaudyta 3700 žydų: 864 vyrai, 2019 moterų ir 817 vaikų. K. Jägeris pažymėjo, kad tai buvo „ypatinga akcija, nes žydai šaudė į vokiečių kareivius“²⁵.

Rugsėjo 2 d. žudynes slapta stebėjęs K. Sakovičius rašė, kad į Panerius varomų žydų kolona buvo 2 km ilgio. Diena buvo lietinga, vėjuota ir šalta. Kai pasmerktieji pasuko į mišką, tuomet daugelis suprato, kad jų laukia mirtis, pradėjo šaukti „gelbėkit“ ir vaitoti. Žydus šaudė apie 80 budių, dar apie 100 saugojo žudynių vietą. Prieš sušaudymą žydai buvo smarkiai mušami pagaliais ir šautuvų buožėmis. Moterys buvo išrengtos iki apatinių drabužių. Buvo daug sužeistų. Kai kuriems sužeistiems žydams iš žudynių vietos pavyko pabėgti. Po šaudymo baudėjai dvi dienas girtuokliavo ir urmu pardavinėjo aukų drabužius, avalynę bei kitus daiktus Panerių ir aplinkinių kaimų gyventojams²⁶.

1941 m. rugsėjo 1 d. mieste buvo išplatinas Vilniaus miesto komisaro H. Hings-

to skelbimas. Jame rašoma: „Vakarykščio sekmadienio popietį buvo iš pasalų šaudoma į vokiečių kareivius.

Du baliųjų banditų buvo pažinti, tai buvo žydai. Piktadariai užsimokėjo gyvybe. Juos tučtuojau sušaudė. Kad ateity išvengus panašių piktadariškų žygių, numatyta eilė naujų griežčiausių parėdymų. Atsakomybė krenta visai žydų bendruomenei.

Pirmiausia abiejų lyčių žydams yra uždrausta, tučtuojau vykdytina, išeiti iš jų gyvenamų butų nuo 15 val. po pietų iki 10 val. ryto.

Išimti sudaro tik tie žydai ir žydės, kurie turi aiškų darbo įsakymą [...]“²⁷.

Po dviejų dienų (rugsėjo 3 d.) H. Hingstas išleido potvarkį dėl žydų turto paėmimo. Žydams įsakyta nedelsiant į policijos nuovadas pristatyti vidaus ir užsienio valiutą, vertybinius popierius, akcijas, vekselius, bankų ir taupomųjų kasų knygeles, aukso, sidabro ir kitų tauriųjų metalų dirbinius bei papuošalus, įvairių prekių (odos, galanterijos ir pan.) atsargas²⁸.

Vilniaus geto įsteigimo diena vis labiau artėjo. Vis dėlto geto kūrimas Vilniuje užtruko ilgiau negu Kaune. Nacių valdžia planavo įsteigti getą gerokai anksčiau. Dar 1941 m. birželio 30 d. Vilniuje buvo sudaryta komisija, kuri turėjo skirti žydams gyvenamąją vietą. Liepos 18 d. Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto vidaus reikalų valdytojas K. Kalendra informavo Komitetą apie žydų kvartalo (geto) techninį parengimą. Atsižvelgiant į vokiečių karo komendantų pasiūlymą įsteigti getą 20 tūkst. žydų, o likusius išgabenti iš Vilniaus srities, getą buvo planuojama steigti miesto kvartale, kurio gyventojų daugumą (78 proc.) sudarė žydai²⁹. Liepos 30 d. nutarta žydus perkelti į getą iki rugpjūčio 15 d. (Kauno žydai į getą buvo perkelti būtent iki šios datos). Tačiau susirašinėjimu bei įvairių projektų rengimu viskas ir baigėsi. Vilniaus miesto referentas žydų reikalams Jonas Čiuberkis 1941 m. rug-

pjūčio 14 d. pranešė miesto burmistruui, kad vokiečių komisariatui pasiūlyti trys geto steigimo variantai: Šnipiškės, Naujininkai ir buvusios karinės vasaros stovyklos barakai Kairėnuose (10 km už Vilniaus)³⁰.

1941 m. rugpjūčio pabaigoje miesto komisaras H. Hingstas gavo Ostlando reicho komisaro Hinricho Lohse's nurodymą įsteigti getą toje miesto dalyje, kurioje gyveno daugiausia žydų. Vokiečių valdžia nutarė getą steigti Senamiestyje³¹. Pretekstas geto steigimui buvo anksčiau minėta 1941 m. rugpjūčio 31 d. provokacija. Senamiestyje gyvenantiems nežydams įsakyta išsikelti į kitus miesto rajonus. Po rugsėjo 2 d. žudynių atsirado daugiau gyvenamojo ploto numatytame geto rajone. Žydai į getą perkelti 1941 m. rugsėjo 6 d. Perkėlimas vyko planingai. Jis pradėtas nuo Žvėryno (t. y. IV kvartalo), vėliau žydai buvo iškeliami iš Lukiškių rajono (III kvartalo), paskui iš II ir I kvartalo. Kaip savo raportuose rašė policijos nuovadų (jų iš viso Vilniuje buvo septynios) viršininkai, perkėlimas vyko tvarkingai ir be trukdymų. Viename raporte skaitome: „Išėjimas iš miesto buvo apsaugotas trimis poromis karinių sargybų, vadovaujamų puskarininkio. Surinktas į iš anksto numatytas vietas žydų kolonas varinėjo dvi karių grupės, o iškeldinimą iš butų vykdė policija, vadovaujant nuovados valdininkams [...]. Perkėlimo akcija buvo baigta 23 val.“³² Kaip rodo policijos nuovadų raportai, žydų perkėlimą į getą vykdė lietuvių viešojoji policija ir savisaugos dalinių kareiviai. Į getą perkeliama žydų butuose paliktas turtas buvo užrakinamas ir užantspauduojamas, butų ir kambarių raktai su buvusių savininkų pavardėmis, namo ir buto numeriais pristatomi į policijos nuovadų raštines³³. Pačių žydų akimis, perkėlimas į getą atrodė ne taip gražiai, kaip aprašyta policijos viršininkų raportuose. Štai kaip tuometinius įvykius savo kronikoje aprašė G. Šuras: „Varydami žydus į getą, vykdytojai visai savivaliaudavo. Užuo- nuvedę

į getą, daugelį nuvarydavo į kalėjimą, iš kur beveik niekas gyvas nebeišeidavo, kitus nuveddavo į pirmąjį getą (Rūdninkų gatvės rajonas) arba į antrąjį (Žydų gatvės rajonas). Atsitikdavo taip, kad to paties namo, net tos pačios šeimos žmonės aktyvistai atskirdavo ir vienus nuveddavo į kalėjimą, kitus – į getą. Kartais viską nulemdavo galimybės ir apskrumas. Pražūtingojo kalėjimo suimtieji išvengdavo įbrukę konvojininkams pinigų arba išslapstytų brangių daiktų³⁴.

Vilniaus žydai buvo apgyvendinti dviejuose getuose: Mažajame (Antokolskio ir Žydų gatvės, dalis Gaono ir Stiklių gatvių) bei Didžiajame (Ašmenos, Dysnos, Ligoninės, Mėsinių, Rūdninkų, Strašuno, Šiaulių gatvės, dalis vienos pusės Arklių, Karmelitų, Lydos ir Pylimo gatvių). Getus skyrė Vokiečių gatvė. Į Didįjį getą suvaryta apie 29 tūkst., į Mažąjį – apie 9 tūkst. žydų³⁵. Getai buvo perpildyti žmonių. Geto kaliniai gyveno ne tik kambariuose, bet ir virtuvėse, palėpėse, koridoriuose ir rūsiuose. Vienam geto gyventojui teko apie 1,5 kvadratinio metro gyvenamojo ploto. Gyventojų pertekliaus problemą naciai „sprendė“ masinėmis žudynėmis („akcijomis“). Jie stengėsi gete palikti tik darbingus ir turinčius darbininkų bei amatininkų specialybes žydus, o visus kitus sunaikinti. Naujų akcijų pretekstu dažniausiai būdavo darbo pažymėjimų tikrinimas ir keitimas. Iš pradžių dirbantys geto žydai turėjo baltos spalvos pažymėjimus, kuriuose buvo nurodyta asmens tautybė, darbovietė ir specialybė. Pažymėjimas turėjo būti pateikiamas kartu su asmens liudijimu ir galiojo nustatytą terminą. Rengiant naują žudynių akciją (jos buvo vadinamos „valymais“), iš daugelio žydų imta atiminėti baltuosius darbo pažymėjimus (vadinamuosius šainus) ir netekusiems pažymėjimų asmenims uždrausta išeiti iš geto. Pradėta išdavinėti naujus šainus. Jie buvo irgi baltos spalvos, bet su raudonu spaudu „Facharbeiter“ (specialistas). Šie pažymėjimai turėjo būti patvir-

tinti Darbo biržos (*Arbeitsamt*) antspaudu su svastika.

Pirmoji „valymo“ akcija gete surengta 1941 m. rugsėjo 15 d. Okupacinė valdžia pareiškė, kad žydų perkėlimas į getą įvykdytas neteisingai: esą Didžiajame gete (dar vadintame getu Nr. 1) privalo gyventi specialistai, o Mažajame gete (getas Nr. 2) – juodadarbiai, neturintys specialybių žydai. Valdžios nurodymu žydai ėmė keltis iš vieno geto į kitą. Kraustymosi metu policininkai suėmė apie 1200–1500 žydų ir nuvarė į Lukiškių kalėjimą³⁶. Rugsėjo 15 d. suimti žydai buvo sušaudyti Paneriuose rugsėjo 17 d. K. Jägerio raporte rašoma, jog tuomet sušaudyta 1271 žydas: 337 vyrai, 687 moterys ir 247 vaikai. Tačiau dar didesnės žudynės įvyko anksčiau – rugsėjo 12 d. Tuomet buvo šaudomi rugpjūčio 31 d. provokacijos ir geto steigimo laikotarpiu suimti žydai. Iš viso, kaip rašoma K. Jägerio raporte, rugsėjo 12 d. nužudyta 3334 žydai: 993 vyrai, 1670 moterų ir 771 vaikas³⁷.

Kita „valymo“ akcija gete įvykdyta 1941 m. spalio 1 d. per svarbią žydų šventę – Permaldavimo dieną (Jom Kipur). Šios šventės metu religingi žydai meldžiasi ir pasninkauja. Pavakare į getą įsiveržė vokiečių gestapininkai ir lietuvių policininkai. Jie pareikalavo iš geto administracijos tučtuojau duoti laužtuvų, kirvių ir žvakių. Paskui įsiveržėliai ėmė tikrinti rūsius, sandėlius, pastoges, ieškodami slėptuvėse (malinose) pasislėpusių, darbo pažymėjimų neturinčių žydų. Akcijos metu gete suimta apie 2000–2300 žydų. Akcija įvykdyta darbo pažymėjimų registravimo pretekstu. Suimtieji nuvesti į Lukiškių kalėjimą ir po kelių dienų sušaudyti Paneriuose³⁸.

K. Jägerio raporte pažymėta, jog 1941 m. spalio 4 d. sušaudyta 1983 žydai: 432 vyrai, 1115 moterų ir 436 vaikai. Tikriausiai žudynės vyko kelias dienas iš eilės, nes K. Sakovičius savo dienoraštyje rašė, kad Paneriuose buvo šaudoma spalio 2 ir 3 d.³⁹

Vis dėlto ir po šių žudynių, nacių nuomone, geto gyventojų skaičius dar buvo per didelis. 1941 m. spalio 15 d. getui išduota 3 tūkst. geltonos spalvos pažymėjimų (geltonųjų šainų). Juos išduodavo Darbo birža, atsižvelgdama į vokiečių įstaigų užsakymus žydų darbo jėgai. Dalį pažymėjimų gavo ir Žydų taryba. Ji skirstė pažymėjimus remdamasi geto gyventojų turimais specialistų diplomais arba dviejų liudytojų parodymais. Dėl to atsirado dirva įvairioms spekuliacijoms ir suktybėms. Būdavo nemažai atvejų, kai geltonųjų šainų negaudavo kvalifikuoti specialistai, tačiau juos už pinigus ar kitais būdais įsigydavo įvairūs apsišaukėliai. Geto gyventojai suprato, kad geltonieji šainai yra gyvybės garantas, ir visaip stengėsi juos įsigyti. Geltonojo šaino kaina išaugo nuo 15 iki 80 tūkst. rb⁴⁰.

Netrukus po geltonųjų šainų įvedimo prasidėjo „valymo“ akcijos. Pirmoji akcija įvykdyta Mažajame gete (Nr. 2) maždaug spalio 15 d. Naktį žydų policininkai ėmė žadinti geto gyventojus ir liepė geltonųjų šainų savininkams eiti į Žydų tarybą (Strašuno g. 6) registruoti savo pažymėjimų. Gete prasidėjo panika. Prie Žydų tarybos pastato ir jo viduje kilo neapsakoma spūstis ir chaosas. Specialūs įgaliotiniai užrašinėjo geltonųjų šainų savininkus ir jų šeimų narius, pastariesiems išdavė žydros spalvos korteles su numeriu. Vėliau paaiškėjo, kad šios kortelės yra gyvybės garantas. Geltonųjų šainų neturintys žmonės maldavo laiminguosius įrašyti juos į savo šeimos sąrašą, kad gautų žydąją kortelę. Tačiau daug kas atsisakė taip padaryti, bijodami griežtos kontrolės ir sušaudymo. Registracija truko visą naktį. Išeinančius iš geto geltonųjų šainų savininkus ir jų šeimų narius tikrino gestapininkai ir ypatingojo būrio nariai. Šainų savininkams uždrausta išsivesti vyresnius kaip 16 metų vaikus ir tėvus. Pastaruosius kontroliuotojai iš karto suimdavo. Mėginančius praeiti be numerio sušaudydavo čia pat, tarpuvartėje. Iš-

leidus visus geltonųjų šainų savininkus, į getą įsiveržė gestapininkai ir lietuvių policininkai. Jie suiminėjo gete pasilikusius pažymėjimų neturinčius žmones ir grūdo juos į netoli stovinčius sunkvežimius. Dauguma suimtųjų buvo moterys, vaikai ir seneliai. Kai kurie bandė slėptis malinose, kiti bėgo iš geto per tvoras ir stogais. Daug tokių bėglių buvo nušauta. „Valymo“ akcijos Mažajame gete truko iki spalio pabaigos, kol Mažasis getas buvo galutinai likviduotas. Yra žinoma, kad tokios akcijos buvo surengtos 1941 m. spalio 16, 21, 23, 24 ir 31 d.⁴¹ Suimti žydai buvo vežami į Panerius ir ten sušaudomi. Pasak K. Jägerio, 1941 m. spalio 16 d. Paneriuose sušaudyta 1146 žydai: 382 vyrai, 507 moterys ir 257 vaikai⁴². Spalio 21 d. Paneriuose sušaudyta dar 2367 žydai⁴³.

1941 m. spalio 24 d. okupacinė valdžia įsakė visiems specialistams su šeimomis išeiti iš geto ir atvykti į savo darbo vietas. Kai tai buvo padaryta, į getą įsiveržė gestapininkai ir policininkai, jie ėmė gaudyti nespėjusius pasislėpti žydus. Kai kurie sergantys seneliai maldavo pasigailėti, tačiau budeliai juos šaudė vietoje. Iš viso gete nušauta apie 25 seneliai. Iš geto baudėjai į Lukiškes išvedė kelis tūkstančius žydų vyrų, moterų ir vaikų. Kitą dieną į Panerius konvojuojamiems žydams įsakyta groti ir dainuoti rusiškas dainas⁴⁴. 1941 m. spalio 25 d. žudynės gana smulkiai aprašė K. Sakovičius. Žydų kolona (daugiausia moterys ir vaikai) į Panerius atvaryta ryte. Dalis pasmerktųjų dar iki kolonos atvykimo į Panerius atvežti dviem sunkvežimiais. Viena moteris paklausė sargybinio, kokia čia vieta. Išgirdus atsakymą „Paneriai“, kolonoje kilo sąmyšis ir verksmai. Kolona sustojo. Tada sargybiniai ėmė mušti žydes šautuvų buožėmis ir varyti jas prie duobių. Šaudymas truko visą dieną. Sušaudžius vieną aukų eilę, ant jų lavonų buvo atvedama kita pasmerktųjų grupė ir šaudoma. Kai kurios sužeistos žydės po žudynių naktį bandė pabėgti. Šūviai miške ai-

dėjo visą naktį. Pasak K. Jägerio, 1941 m. spalio 25 d. Paneriuose nužudyta 2578 žydai: 1766 moterys ir 812 vaikų⁴⁵.

Spalio 27 d., kaip teigiama K. Jägerio raporte, Paneriuose sušaudyta dar 1203 žydai: 946 vyrai, 184 moterys ir 73 vaikai. K. Sakovičius apie tos dienos žudynes rašė, kad buvo šaudomi beveik vieni vyrai, tarp jų esą buvo apie 15 sovietų karo belaisvių. Viena žydė ir du žydų paaugliai bandė pabėgti. Vienas jaunuolis buvo nušautas, o moteriai ir paaugliui pavyko pabėgti⁴⁶.

Paskutinis „valymas“ Mažajame gete įvyko 1941 m. spalio 30 d. Po šios akcijos Mažasis getas buvo likviduotas ir Vilniuje liko tik vienas (Didysis) getas. Spalio 30 d. Paneriuose sušaudyta 1533 žydai: 382 vyrai, 789 moterys ir 362 vaikai. Šias žudynes savo dienoraštyje gana detaliai aprašė K. Sakovičius. Ta diena buvo saulėta. Apie 9 val. ryto į Panerius atvažiavo 4 sunkvežimiai, pilni lietuvių karininkų ir kareivių. Netrukus atvažiavo sunkvežimiai su moterimis ir vaikais. Pasigirdo šūviai. Po valandos pasirodė ilga varomų žydų kolona. Šaudymas truko iki vakaro. Kai kurie sužeisti žydai sulaukė tamsos ir bandė pabėgti. Miške vėl aidėjo pavieniai šūviai. Žudynės tęsėsi ir lapkričio 1 d. (Visų šventųjų diena). Net ir religinė šventė nesukliudė budeliams tęsti kruviną darbą⁴⁷.

Dar viena akcija gete surengta 1941 m. lapkričio 3–5 d. Visi turintys geltonuosius šainus žydai buvo perkelti į buvusio Mažojo geto rajoną ir ten laikomi tris dienas. Tuo metu iš Didžiojo geto išvesta apie 1200 žmonių, neturinčių darbo pažymėjimų ir besislapstančių malinose⁴⁸. Suimtieji sušaudyti Paneriuose 1941 m. lapkričio 6 d. K. Jägerio raporte rašoma, jog tuomet nužudyta 1341 žydas: 340 vyrų, 749 moterys ir 252 vaikai⁴⁹. Faktiškai tai buvo paskutinė didelė Vilniaus žydų naikinimo akcija (kai sušaudoma tūkstantis ir daugiau žmonių per dieną). Nedidelės žydų grupės Paneriuose buvo žudomos iki

pat 1941 m. pabaigos. K. Jägerio raporte nurodyta, kad lapkričio 19 d. Paneriuose sušaudyta 171 žydas: 76 vyrai, 77 moterys ir 18 vaikų. Lapkričio 25 d. sušaudyta dar 63 žydai: 9 vyrai, 46 moterys ir 8 vaikai⁵⁰. K. Sakovičiaus dienoraštyje rašoma, kad Paneriuose buvo žudoma lapkričio 17, 19, 21 ir gruodžio 5 d. (nužudyta apie 360 žmonių, daugiausia moterys ir nualinti žydų darbininkai)⁵¹. G. Šuro teigimu, 1941 m. gruodžio 3–4 d. į Panerius išsiųsta 78 žmonės, o gruodžio 20–22 d., atlikus bendrąją butų kontrolę, gete suimta dar 400 žmonių⁵². Taigi geto įsteigimo metu čia gyveno beveik 40 tūkst. žydų, o 1941 m. gruodžio pabaigoje Vilniaus gete beliko apie 20 tūkst. gyventojų. Per šį laikotarpį (rugsėjis–lapkritis) sušaudyta apie 20 tūkst. žydų (K. Jägerio raporte rašoma, jog 20 686 žydai). Iš viso nuo okupacijos pradžios iki 1941 m. pabaigos nužudyta apie 33–34 tūkst. Vilniaus žydų⁵³.

Oficialiais okupacinės valdžios 1941 m. lapkričio 23 d. duomenimis, gete gyveno 3705 žydai specialistai ir Žydų tarybos administracijos nariai (iš jų 2983 vyrai ir 722 moterys). Įvairiose darbovietėse tuo metu dirbo 3231 žydas, kiti (474 vyrai) buvo rezerve, t. y. laikinai nedirbo. Dirbančių žydų šeimos narių tuo metu buvo 7742, o bendras geto gyventojų skaičius – 13 647 žmonės⁵⁴. Iš tikrųjų geto gyventojų skaičius buvo didesnis, nes daug neturinčių pažymėjimų žydų, bijodami sušaudymo, nesiregistravo ir slapstėsi gete.

Po masinių 1941 m. šaudymų gete prasidėjo vadinamasis stabilizacijos, arba ramybės, laikotarpis. Jis truko iki 1943 m. kovo mėn. Šiuo laikotarpiu masinės žudymo akcijos nebuvo vykdomos. Kartais už smulkius nusižengimus sušaudydavo pavienius asmenis arba nedideles geto kalinių grupes. Geto gyvenimas įėjo į reliatyviai stabilaus ir kasdieniško gyvenimo vėžes. Nusistovėjo geto vidaus administracinė struktūra, vyko kasdieninis darbas. Getas tapo savotiška „vals-

tybe valstybėje“, turinčia savo valdžią, policiją, įvairias dirbtuves, dvasinio ir kultūrinio gyvenimo formas bei institucijas.

GETO ADMINISTRACIJA

Aukščiausia geto savivaldos institucija buvo Žydų taryba. Įsteigus Vilniaus getą, įsteigta ir Žydų taryba. Daugumą pirmosios Žydų tarybos (komiteto) narių, kuriai vadovavo S. Trockis, naciai suėmė ir sušaudė 1941 m. rugpjūčio mėn. Kol egzistavo du getai, Didžiojo geto (Nr. 1) Žydų tarybos pirmininku buvo Anatolis Friedas, o Mažojo geto (Nr. 2) – Eizikas (Icchokas) Leibovičius⁵⁵. Žydų tarybai (ją sudarė 5 nariai) buvo pavaldūs įvairūs skyriai. Gete veikė darbo, sveikatos apsaugos, socialinio aprūpinimo, maisto ir butų skyriai, geto policija, teismas, paštas, mokyklos, ligoninė, vaistinė, dirbtuvės, pirtys, kirpyklos, biblioteka, teatras ir t. t. 1943 m. rugpjūčio mėn. geto administracijoje, išskyrus geto policiją, iš viso dirbo 888 asmenys⁵⁶.

Svarbiausias gete buvo **darbo skyrius**. Geto vadovybė manė, kad tol, kol vokiečiams ekonomiškai bus naudingas geto kalinių darbas, jie geto nelikviduosią. Darbas esą yra geto išlikimo pagrindas. Darbo skyrių sudarė trys poskyriai (darbo jėgos panaudojimo, kartoteka ir biuras). Skyriuje iš viso dirbo 27 žmonės. Darbo skyriui vadovavo Acharonas Braudė. Jis turėjo didelę įtaką geto administracijai. Darbo jėgos panaudojimo poskyriui vadovavo Bagranskis, biurui – Zigmontas (Mošė) Helleris, kartotekai – Nidermanas⁵⁷. Skyriuje buvo saugomos visų darbininkų kartotekos. Darbo skyriaus statistikos duomenimis, 1942 m. gegužės mėn. dirbo 6609, gruodžio mėn. – 8874 Vilniaus geto žydai⁵⁸. Taigi geto gyventojų ekonominis panaudojimas vis labiau augo. Vokiečių ir lietuvių įstaigos siųsdavo užsakymus žydų darbo jėgai, o geto darbo skyrius buvo

atsakingas už šių užsakymų vykdymą. Darbo skyrius geto darbininkams išdavė garsiuosius geltonuosius šainus, o 1942 m. balandžio 18 d. – darbo knygeles⁵⁹. Kasdien tūkstančiai geto kalinių būdavo išvedami dirbti į įvairias darbovietes mieste ir už jo ribų (pvz., į „Kailio“ fabriką, ginklų dirbtuves ir kt.). Po 10 valandų darbo dienos jie buvo grąžinami į getą. 1943 m. vasarą apie 14 tūkst. (du trečdaliai) Vilniaus geto žydų dirbo įvairiose įmonėse ir žydų darbo stovyklose⁶⁰.

1942 m. lapkričio 5 d. Vilniaus miesto komisaras H. Hingstas išleido nuostatus dėl žydų darbo jėgos panaudojimo. Pagal šiuos nuostatus žydų darbininkai turėjo būti skirstomi per Darbo biržą (1942 m. ji vadinosi *Sozialamt*). Užsakymai žydų darbininkams turėjo būti siunčiami šiai įstaigai. Į darbą ir iš darbo žydai privalėjo būti vedami kolonomis su ginkluota apsauga. Žydų darbininkų vienoje darbovietėje turėjo būti ne mažiau kaip 10 žmonių. Įdarbinti pavienius žydus už geto esančiose darbovietėse buvo uždrausta. Išimtis buvo daroma tik tais atvejais, kai reikiamam darbui atlikti neturėta nežydų tautybės specialistų. Į getą žydų darbininkai turėjo būti grąžinami ne vėliau kaip 20 val. (kad negalėtų pabėgti tamsiu paros metu). Žydų darbininkams buvo nustatytas toks atlyginimas: vyrams nuo 16 metų už geto ribų – 0,15 RM (reichsmarkių), moterims nuo 16 metų už geto ribų – 0,12 RM ir paaugliams iki 16 metų – 0,10 RM už darbo valandą. Privačios įmonės ir trestai už žydų darbo jėgos panaudojimą turėjo mokėti pinigus Vilniaus miesto komisariato kasai. Nežydams griežtai uždrausta palaikyti bet kokius nedarbinius santykius su žydų darbininkais. Už šio reikalavimo pažeidimą nežydai privalėjo būti traktuojami kaip žydai. Darbdaviams, pažeidžiantiems šiuos nuostatus, pagrasinta atimti žydų darbininkus⁶¹.

Socialinio aprūpinimo skyrius išduodavo pašalpas geto vargšams ir ligotiems gyven-

tojams, spręsdavo, ką atleisti nuo mokesčio už butą, gydymą ligoninėje, vaistus ir kitas geto įstaigų teikiamas paslaugas⁶². 1942 m. skyriui vadovavo advokatas Benjaminas Srolovičius. Socialinė rūpyba geto sąlygomis buvo nepaprastai svarbi. Didelė geto gyventojų dalis neturėjo galimybių savarankiškai apsirūpinti maistu, drabužiais, avalyne ir pastoge. Gete buvo sukurta veikli ir gana efektyvi socialinės rūpybos sistema. Svarbiausi šios sistemos elementai – socialinio aprūpinimo skyrius, Visuomeninis socialinės rūpybos komitetas ir Jakobo Genso iniciatyva 1942 m. spalio mėn. įsteigtas Žiemos pagalbos komitetas⁶³. Socialinio aprūpinimo skyrius subsidijavo vaikų priežiūros įstaigas, senelių namus, rėmė provincijoje esančias žydų darbo stovyklas, dotavo viešąsias valgyklas. Socialinės rūpybos institucijų pagalba 1942 m. naudojosi beveik pusė geto gyventojų. Per pirmus šešis 1942 m. mėnesius socialinio aprūpinimo skyrius išleido 151 318 RM, o per antrą pusmetį – 247 928 RM. Socialinė rūpyba Vilniaus gete buvo geriau išplėtotą negu daugelyje kitų Rytų Europos getų, todėl badavimas ir mirtingumas čia buvo mažesnis negu Varšuvos arba Lodzės getuose⁶⁴.

Finansų skyrius. Jam vadovavo buvęs banko direktorius S. Kašukas. Visi dirbantys geto gyventojai privalėjo mokėti mokesčius: 18–20 metų ir 50–60 metų vyrai – 10 RM, 20–50 metų vyrai – 15 RM, 18–20 metų moterys – 8 RM, 20–40 metų moterys – 12 RM. Už tėvų išlaikomus vaikus buvo imama 15 proc. nuo minėtų sumų. Mokesčių nemokantys geto gyventojai negaudavo maisto produktų, kurie buvo išduodami pagal korteles⁶⁵.

Technikos skyrius (1942 m. gruodžio mėn. reorganizuotas į pramonės skyrių). Jam vadovavo M. S. Šreibergas (vėliau jį pakeitė inžinierius Grigorijus Guchmanas). Skyriaus pastangomis įsteigta įvairaus profilio dirbtuvių. Baldų dirbtuvėse gaminamus kokybiškus baldus nesigėdindavo užsisakyti ir vokiečių pareigūnai. Elektromechanikos

dirbtuvėse buvo taisomi įvairūs buitiniai prietaisai⁶⁶. 1942 m. kovo 28 d. Žydų tarybos pirmininkas informavo Vilniaus miesto savivaldybės referentą žydų reikalams apie geto specialistų ir dirbtuvių veiklą: „[...] Aplamai reikia nurodyti, kad nuo Naujųjų Metų, t. y. nuo to laiko, kai nusistatyta daugiau išvežimų nebedaryti [t. y. nevykdyti masinių naikavimo akcijų. – A. B.], žydai parodė darbštumo pakilimą ir net didelio kūrybinio darbo. Gete savo jėgomis naudojant vien seną surinktąją medžiagą ir atmatų buvo įrengta stalių, šaltkalvių, skardininkų ir elektrotechnikų dirbtuvės, moderninė, kad ir nedidelė pirtis su desinsektoriu, kuri per 16 darbo val. praleidžia 300 žmonių, ir baigiama ruošti antra, dar didesnė tos pat rūšies pirtis; įruošta skalbykla, atskira dezinfekc. stotis ir ambulatorija, kuri aptarnauja kasdien 400 žmonių – iš jų 150 dantų ligočių. [...] Gete buvo sukonstruota mašina užšalusiesiems vamzdžiams atšildyti. Šitą mašiną, kuri yra vienintelė Vilniaus mieste, naudojasi miesto savivaldybė ir įvairios kariškos bei kitos įstaigos. Mašiną aptarnauja specialistai žydai.

Getas šiuo metu yra padavęs Socialamtui projektą įruošti pačiame gete moterų mezgimo ir nėrimo dirbtuves, kuriose galėtų dirbti iki 500 moterų specialiai kariuomenei. Taip pat norima įruošti pačiame gete šepečių, kartoninių dėžučių ir kt. dirbtuves, taip pat kariuomenės ir valdinių įstaigų reikalams⁶⁷.

Technikos skyriaus specialistai labai stengėsi palengvinti geto gyventojų buitines sąlygas ir poreikius. Stalių dirbtuvės gamino daug klumpių, nes odinės avalynės itin trūko. Geto specialistai sukonstravo specialias krosneles, kurioms reikėdavo mažai malkų. Malkos gete buvo labai brangios, kadangi jas, kaip ir maisto produktus, į getą įnešti buvo draudžiama. Gete pagamintos krosnelės buvo daug pigesnės negu gamintos mieste, todėl jas užsakydavo vokiečių

ir lietuvių įstaigos. Geto dirbtuvės veikė pelningai, tad Žydų taryba mokėdavo atlyginius jų administracijai ir stengėsi darbininkams sudaryti geresnes darbo sąlygas⁶⁸.

Butų skyrius (1942 m. liepos mėn. jo vadovu paskirtas Josifas Glazmanas) skirstė gyvenamąjį plotą geto gyventojams, rūpinosi patalpų remontu ir jų pritaikymu gyvenimui. Jam pavaldūs namų valdytojai ir sargai rūpinosi tvarkos bei švaros palaikymu. Vėliau butų skyriui vadovavo Baranas⁶⁹. Įsteigus getą, jo namai ir butai buvo perpildyti žmonių. Kaip minėta, vienam žmogui teko apie 1,5 kvadratinio metro gyvenamojo ploto. Tačiau po masinių 1941 m. geto „valymų“ ir tūkstančių žydų sunaikinimo likusiems geto kaliniams atsirado daugiau erdvės.

Maisto skyrius privalėjo aprūpinti geto gyventojus maisto produktais. Skyriui vadovavo Chaimas Traineris (kitais duomenimis – Chaimas Trapidas). Vilniaus gete veikė 4 parduotuvės. Produktai jose buvo išduodami pagal korteles. Be to, gete veikė 5 valgyklos, kurios kasdien pagamindavo 4000 porcijų pietų⁷⁰. Nemažai maisto produktų žydai įsinešdavo į getą nelegaliai. Lengviau tai galėjo padaryti už geto ribų dirbantys darbininkai, turėję galimybę išmainyti įvairius daiktus į maisto produktus. Tačiau maisto vis tiek labai trūko. Sveikatos skyriaus iniciatyva gete buvo atidaryta keletas arbatinių, kuriose pusvelčiui buvo galima gauti karšto virinto vandens. 1942 m. birželio mėn. gete veikė 5 arbatinės, jos geto gyventojams išdavė 113 tūkst. litrų virinto ir 20 800 litrus karšto vandens. 1942 m. birželio mėn. gete buvo atidaryta nauja kavinė. Ji dirbo nuo 6 iki 22 val. Kavinėje buvo galima pigiai nusipirkti kavos ir papiegti. Norintieji pietauti kavinėje turėjo atiduoti atitinkamus maisto kortelių kuponus. Pagal tuos kuponus kavinė gaudavo reikalingų maisto produktų. Kavinė kasdien aptarnaudavo 2–2,5 tūkst. žmonių⁷¹. 1942 m. liepos mėn. gete atidaryta dar viena arbatinė

ir kavinė-valgykla. Pastaroji kasdien išduodavo 450 porcijų pietų ir 800 porcijų juodos kavos⁷².

Sveikatos skyrius (vedėjas Šepselis Milkonovickis) itin daug nusipelnė geto gyventojams. Iš viso skyriuje dirbo apie 150 gydytojų, medicinos seselių ir techninio personalo darbuotojų. Gete veikė pavyzdmingai įrengta ligoninė (direktorius Elijas Sedlis). Joje buvo 165 lovos. Sveikatos skyriui priklausė ambulatorijos, greitosios pagalbos poskyris, pirtys su dezinfekcijos kameromis. Pirtyse buvo galima ne tik išsimaudyti, bet ir išsidezinfekuoti drabužius. Be to, gete buvo įsteigta mechaninė skalbykla, galinti per dieną išskalbti 100 kg skalbinių. Geto administracija ypač rūpinosi geto gyventojų sveikata ir švara, nes bijojo epidemijų ir kad šiuo pretekstu naciai nelikviduotų geto. Itin daug darbo turėjo sanitarijos ir epidemijų sekcija. Darbo labai padaugėdavo pavasarį, kai reikėdavo pašalinti per žiemą susikaupusius nešvarumus ir atliekas. Sekcijos pastangomis geto teritorija būdavo greitai ir gerai išvaloma. Per visą geto egzistavimo laikotarpį jame nebuvo kilusios užkrečiamųjų ligų epidemijos. Gete buvo privalomai skiepijama nuo vidurių šiltinės ir raupų⁷³. 1942 m. gegužės 29 d. surašymo duomenimis, gete (su „Kailio“ fabriko žydų darbininkais) gyveno 15 278 žydai⁷⁴. Tų metų gegužės mėn. geto ambulatorija suteikė medicininę pagalbą 11 436 pacientams, nuo užkrečiamųjų ligų buvo paskiepyta 2500 asmenų, viešojo skalbykla per mėnesį išskalbė apie 2500 kg skalbinių, dezinfekcijos stotyje išdezininfekuota 11 580 kg drabužių, sanitarinės brigados dėl švaros inspektavo 3500 butų, gete veikiančias pirtis per mėnesį aplankė 13 200 žmonių, iš geto išvežta 650 vežimų sąslavų⁷⁵. Geto gyventojų natūralus mirtingumas stabilizacijos laikotarpiu nebuvo itin didelis. Pvz., 1942 m. birželio mėn. gete mirė 34 žmonės (iš maždaug 16 tūkst. gyventojų), o rugsėjo mėn. – 18 žmonių⁷⁶. Vilniaus geto ka-

linių mirtingumas (neskaitant nužudymų) buvo mažesnis negu Varšuvos gete. 1942 m. Vilniaus gete natūralia mirtimi mirė 522 žydai (tai sudarė 2,9 proc. geto gyventojų). Taikos metu (1932–1937 m.) Vilniaus žydų mirtingumas buvo 1,9 proc.⁷⁷

Nors geto moterims buvo griežtai uždrausta gimdyti vaikus, tačiau kai kurios ryždavosi tai daryti. Gete slaptai veikė ginekologijos poskyris, kuris rūpinosi gimdvėmis. Gimę vaikai kurį laiką būdavo slepiami geto ligoninėje, o kai paūgėdavo, būdavo įrašomi į geto gyventojų sąrašus kaip gimusieji dar iki geto įsteigimo⁷⁸.

Kultūros ir švietimo skyrius (vadovas Griša Jašunskis, vėliau dr. Leo Bernšteinas ir galiausiai Izraelis Dimentmanas) rūpinoši geto gyventojų dvasiniu ir kultūriniu gyvenimu. Skyrius įsteigtas 1942 m. vasario mėn. Gete atidarytos keturios mokyklos, kuriose mokėsi vaikai nuo septynerių metų. Reguliarus vaikų mokymas nusistovėjo 1941 m. lapkričio mėn. Iš viso mokėsi apie 700–900 vaikų, juos mokė per 100 mokytojų. Be to, gete buvo 2 vaikų darželiai 3–6 metų vaikams, internatas beglobiams vaikams (atidarytas 1942 m. kovo 8 d.), kursai vyresnio amžiaus vaikams, anksčiau lankiusiems gimnazijas. Kultūros ir švietimo įstaigos padėjo geto vaikams palaikyti moralinę tvirtybę, nepasiduoti rezignacijai ir sulaukėjimui. Gete veikė ir muzikos mokykla, kurioje dirbo 11 mokytojų ir mokėsi apie 100 mokinių. Gete taip pat veikė Mokslo žinių skleidimo draugijos biblioteka (Strašuno g. 6). Jai vadovavo iš Varšuvos atvykęs Hermanas Krukas. Biblioteka pradėjo dirbti jau 1941 m. rugsėjo 11 d. Iš bibliotekos vokiečių reikalavimu buvo pašalintos komunistinio pobūdžio ir įvairių žydų autorių knygos, tačiau liko daug grožinės literatūros įvairiomis kalbomis, taip pat mokslinės literatūros. Iš viso bibliotekoje buvo apie 45 tūkst. knygų. Biblioteka turėjo skaityklą, kuri nuolat buvo pilna skaitančių žmonių⁷⁹. 1942 m. lapkričio mėn. skaityto-

jams išduota šimtatūkstantinė knyga. Ta proga biblioteka suorganizavo šventinį vakarą⁸⁰. Prie bibliotekos buvo įsteigta archyvų ir mokslo žinių sekcija, vadovaujama Zalmano Kalmanovičiaus. Ji rinko įvairius dokumentus, taip pat nacių valdžios potvarkius, geto administracijos įsakymus, instrukcijas, žudynių metu išsigelbėjusių žydų liudijimus⁸¹.

Gete taip pat buvo įsteigtas teatras. Jis įsikūrė Rūdninkų gatvėje Nr. 6. Pirmasis vaidinimas įvyko 1942 m. sausio 18 d., praėjus vos keliems mėnesiams nuo masinių žudynių pradžios. Teatro atidarymą geto gyventojai vertino prieštaringai. Ant namų sienų atsirado kreida užrašytų šūkių: „Kapinės – tai ne teatras“. Vienas teatro steigimo iniciatorių – geto vadovas J. Gensas. Teatro meno vadovu buvo Izraelis Segalis. Daugelio nuostabai, spektakliai ir koncertai turėjo daug lankytojų. Bilietai į juos visada buvo išparduodami. Už bilietus gautais pinigais buvo šelpiami geto vargšai. J. Gensas teatrą laikė svarbia priemone geto gyventojų moralinei dvasiai palaikyti ir jiems sutelkti. Per metus geto teatras surengė 111 spektaklių ir pardavė 34 804 bilietus⁸².

Teatro metinių proga gete buvo surengtas Menų festivalis. Jo metu pakartoti pirmieji teatro spektakliai, surengti jidiš choro koncertai, muzikantų rečitaliai, populiarios muzikos koncertai, džiazų grupės „Jazz 6“ koncertas. 1943 m. sausio 24 d. laikraštis „Ghetto Yediess“ („Geto naujienos“) aprašydamas festivalį teigė, kad toks renginys galėtų papuošti autoritetingiausią Europos kultūros sostinę⁸³.

Gete taip pat buvo įsteigtas simfoninis orkestras (jame grojo 17 muzikantų, vadovas Volfas Durmaškinas). Vokiečiai leido muzikantams susigrąžinti muzikos instrumentus iš buvusių butų, dalis instrumentų į getą įnešta nelegaliai. Geto simfoninis orkestras pirmąjį viešą koncertą surengė 1942 m. sausio 18 d. Koncertą finansavo J. Gensas ir geto policininkai. Koncerte dainavo garsi

dainininkė Liuba Levicka. Koncerto metu surinkti 4 tūkst. rb buvo skirti socialinės globos reikalams⁸⁴. Be to, gete buvo suorganizuoti du chorai, kurie taip pat rengdavo koncertus ir pajvairindavo niūrią geto kasdienybę.

1942 m. rugsėjo mėn. geto administracija pradėjo leisti savaitinį laikraštį jidiš kalba „Geto žinios“. Jame buvo spausdinami geto administracijos skelbimai, aprašomos kasdieninio gyvenimo naujienos ir įvykiai. Laikraštis buvo 6–16 puslapių ir platinamas geto institucijose bei klijuojamas ant skelbimo stulpų. „Geto žinios“ ėjo iki pat geto likvidavimo. Laikraštį redagavo žurnalistas ir rašytojas dr. Zemachas Feldšteinas⁸⁵.

1942 m. vasario 17 d. įvyko geto literatų ir menininkų susirinkimas. Jame dalyvavo apie 100 rašytojų, muzikantų, dailininkų ir artistų. Išrinkta valdyba (pirmininkas filologas Zeligas Giršas Kalmanovičius). Ji rinko žuvusių menininkų kūrinius ir sudarinėjo žuvusiųjų sąrašus, rengdavo literatūrinius vakarus⁸⁶. Taigi nepaisant žiauraus nacių teroro ir sunkių gyvenimo sąlygų, geto gyventojai stengėsi nepalūžti ir gyventi aktyvų kultūrinį gyvenimą, siekė mokslo žinių, skaitė knygas, lankė koncertus ir spektaklius.

Geto policija. 1941 m. rudenį gete buvo įsteigta geto žydų policija. Jai iš pradžių vadovavo J. Gensas (pavadootojas J. Glazmanas), vėliau Salekas (Saulas) Desleris. Iš pradžių geto policijoje tarnavo apie 150 policininkų, o 1943 m. rugpjūčio mėn. – 226 asmenys.

Geto policijos struktūra buvo tokia. Getas buvo padalytas į tris nuovadas (komisariatus) – A, B, C, kiekvienoje nuovadoje dirbo po 15–20 policininkų. Pirmojo komisariato („A“) komisaru buvo N. Ringas (pavadootojas Bernšteinas); antrojo („B“) komisariato – Izidorius Fruchtas. Kriminalinės policijos padaliniui vadovavo komisaras Osteris, geto vartų sargybai vadovavo Meiras Levas, jo pavadootoju buvo Solomonas

Gensas. Be to, dar buvo darbo policijos, kalėjimo sargybinių ir sanitarinės policijos padaliniai. 1942 m. pirmoje pusėje geto policijoje dirbo 200 žmonių. Policijos inspektoriaus pareigas ėjo Josifas Muškatas. Geto kalėjimas buvo Lydos gatvėje. Jį nuolatos saugojo 12 policininkų. 1942 m. sausio mėn. jame kalėjo 135, vasario – 211, kovo – 341 kalinys. Dauguma kalinių buvo baudžiami 1–2 parų arešto bausmėmis⁸⁷.

Didelė dalis geto gyventojų buvo nepatenkinti geto policijos veikla. Kaip rašė G. Šuras, kituose getuose nebuvo tokio griežto režimo kaip Vilniaus gete. Geto vartų sargyba, vadovaujama M. Levo, žiauriai sumušdavo kiekvieną žydą, pas kurį rasdavo paslėptų maisto produktų. Ypač jie siautėdavo tada, kai vartų sargybinių darbą stebėdavo vokiečių gestapininkai⁸⁸. Gestapas tarp geto policininkų turėjo savo agentų ir informatorių. Geto policijos viršininko pavadootoją S. Deslerį gestapas užverbavo 1941 m. S. Desleris per savo agentus rinko informaciją apie geto gyventojų nuotaikas ir sekė Vilniaus geto pagrindinės organizacijos veiklą. Jis palaikė ryšius su vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus skyriaus referentu žydų reikalams Augustu Meyeriu ir ypatingojo būrio viršininku M. Weissu. Gestapo nurodymu S. Desleris atrinkdavo sušaudyti numatytus žydus, be to, jis dalyvavo likviduojant Ašmenos, Švenčionių, Mikališkių ir Salų getus⁸⁹.

1942 m. spalio 19 d. 22 Vilniaus geto žydų policininkai buvo pasiųsti į Ašmenos getą vykdyti žydų likvidavimo akciją. Jiems išduotos lietuvių karinės kepurės, ant kurių žydų policininkai prisitvirtino Dovydo žvaigždės. Baudžiamajai ekspedicijai vadovavo M. Weissas, žydų policininkų vyresniuolu paskirtas S. Desleris. Ašmenos gete sušaudymui jie atrinko 406 žydus. Gestapas reikalavo sušaudyti 1500 moterų ir vaikų, tačiau J. Gensui pavyko „nusiderėti“ iki 406. Buvo sušaudyti 404 vyresnio amžiaus žydai

ir du maži vaikai⁹⁰. Ar patys žydų policininkai šaudė Ašmenos žydus, nėra tiksliai žinoma. Vis dėlto Vilniaus geto kaliniai labai neigiamai vertino geto policininkų dalyvavimą šioje akcijoje. G. Šuras savo užrašuose taip įvertino šiuos įvykius: „Grįžę žydų policininkai su uniforminėmis lietuviškomis kepurėmis atrodė šlykštūs. Patarnaujantys savųjų žudikams žydų policininkai įsijautė į vaidmenį esą tikri kitų savo nelaimės brolių gyvenimo ir mirties viešpačiai. Jie pasijuto beveik esą gestapo vokiečiai ir manė niekšybėmis bei paklusnumu laimėsia sau gyvenimą. Tačiau, kaip dabar sužinojome, vokiečių gestapas Baranovičiuose [Baltarusijoje. – A. B.] išskerdė visą 9000 žydų getą, tarp jų policininkus su komendantu ir geto taryba“⁹¹.

Vis dėlto vienareikšmiškai vertinti geto policijos vaidmenį būtų neteisinga. Viena vertus, jie buvo okupantų įsakymų vykdytojai ir talkininkai, kita vertus, stengėsi sušvelninti nacių reikalavimus ir padėti pasmerktiems savo tautiečiams. Dalis geto policininkų tapo geto antifašistinio pagrindžio nariais. Pavyzdžiui, Vilniaus geto policijos viršininko pavaduotojo J. Glazmano bute 1942 m. sausio 21 d. buvo įkurta Jungtinė partizanų organizacija (*Fareinigte partizaner organizacie, FPO*), kuri suvienijo žydų pasipriešinimo grupes. J. Glazmanas tapo FPO štabo nariu⁹².

Oficialiai geto policija buvo pavaldi Žydų tarybai, tačiau ilgainiui geto policijos viršininko J. Genso įtaka ir galia pranoko Žydų tarybos valdžią. 1942 m. liepos 12 d. Vilniaus miesto komisaro sprendimu Žydų taryba buvo paleista. Nuo tos dienos vienvaldžiu geto vadovu buvo paskirtas J. Gensas. Savo pavaduotojais su apygardos komisaro pritarimu jis paskyrė inžinierių Anatolį Friedą (ligtolinį Žydų tarybos pirmininką) – administracijos reikalams ir S. Deslerį – policijos reikalams⁹³.

J. Gensas 1920 m. savanoriu įstojo į Lietuvos kariuomenę, baigė karo mokyklą ir

užsitarnavo leitenanto laipsnį. Jo žmona Elvyra buvo lietuvė ir kartu su dukra Ada gyveno Vilniuje. Gete J. Gensas pasižymėjo kaip geras administratorius ir tarp geto gyventojų turėjo didelį autoritetą. Permainos geto valdžioje sukėlė geto gyventojams baimę dėl geto likimo. J. Gensas nuramino žydus paaiškinęs, jog keičiasi tik valdymo forma: vokiečiai nori, kad getui vadovautų vienas jiems atsakingas žmogus, nes tada įsakymai vykdomi tiksliau ir griežčiau. J. Gensas daugumą buvusios Žydų tarybos narių paliko dirbti skyrių viršininkais. Bendrojo skyriaus viršininku buvo paskirtas Abraomas Notesas, technikas inžinierius – Grigorijus Guchmanas, butų – J. Glazmanas, sveikatos apsaugos – Š. Milkonovickis, socialinio aprūpinimo – B. Srolovičius, švietimo ir kultūros – G. Jašunskis, maisto – Ch. Trapidas, amatininkų dirbtuvėms vadovavo Joelis Fišmanas, darbo skyriui – Marijanas Nisbaumas. Braudė (Broido) buvo atsakingas už ryšius tarp geto darbo skyriaus ir Darbo biržos. J. Genso paskyrimo geto viršininku proga geto vadovybei surengta prašmatni puota ir suteikta „amnestija“ keliems geto areštiniėje Lydos gatvėje uždarytiems asmenims⁹⁴. Tačiau iš esmės geto gyvenimas nepasikeitė, iki 1943 m. pavasario jis tekėjo ta pačia vaga.

Reliatyviai ramų geto gyvenimą sujaukė 1942 m. liepos įvykiai. Nacių valdžia pareikalavo „atiduoti“ 500 geto kalinių. Prieš tai buvo reikalaujama „atiduoti“ vaikus iki 13 metų, tačiau Žydų taryba įvairiais būdais vilkino įsakymo vykdymą (esą tai ir buvo jos paleidimo priežastis). Gestapas įsakė geto vadovybei sudaryti pasmerktų mirčiai žmonių sąrašus. J. Gensas nutarė verčiau paaukoti tam tikrą skaičių žmonių, kad išvengtų dar didesnių nuostolių. Į sąrašą pirmiausia buvo įtraukiami nusenę, palieję ir sergantys žmonės. Geto policija surinko pasmerktuosius ir uždarė areštiniėje Lydos

skersgatvyje. 1942 m. liepos 17 d. gestapininkas M. Weissas paėmė 86 senelius ir išvežė į netoli Vilniaus, Papiškėse, esantį pensioną. Gestapininkai iš pradžių nepaprastai rūpinosi išvežtaisiais. Jie buvo gerai maitinami ir prižiūrimi medicinos seserų. Liepos 24 d. į pensioną atvažiavo M. Weissas su tarptautinio Raudonojo Kryžiaus atstovais ir fotokorespondentais. Svečiams buvo parodyta, kaip nacių valdžia globoja nusenčius ir ligotus žydus. Esą kalbos apie žydų šaudymą tėra Vokietijos priešų skleidžiamas melas. Komisijai išvykus, liepos 27 d. seneliai dengtais sunkvežimiais buvo išvežti į Panerius ir ten sušaudyti. K. Sakovičius savo dienoraštyje pažymėjo, kad 1942 m. liepos 30 d. Paneriuose sušaudyta apie 150 senų žydų. Dalis sužeistų, bet dar gyvų senelių užkasti gyvi⁹⁵. Nedidelės grupės žydų Paneriuose buvo žudomos taip pat rugpjūčio 6 ir 26 d.⁹⁶ Žydams nuolatos grėsė mirties pavojus. Jie galėjo būti suimti ir sušaudyti už vaikščiojimą draudžiamu metu arba be skiriamųjų ženklų, už nelegalų maisto produktų pirkimą ir išėjimą iš geto ir t. t. Suimtuosius nuvesdavo į Lukiškių kalėjimą arba gestapo pastatą Gedimino prospekte. Ten juos tardydavo, paskui tardymo protokolai būdavo duodami pasirašyti Vilniaus gestapo viršininkui R. Neugebaueriui. Pastarasis dažniausiai užrašydavo „B. B.“ (*Besondere Behandlung* – ypatingas pasielgimas, t. y. sušaudymas). Suimtieji buvo išvežami į Panerius ir ten sušaudomi⁹⁷. Geto gyventojus nuolatos kamavo ne tik sunkios materialinės sąlygos, badmiriavimas ir vergiškas darbas, bet ir nuolatinė įtampa, baimė dėl nežinomos ateities ir geto likvidavimo.

1942 m. rugpjūčio 26 d. K. Sakovičius savo dienoraštyje pažymėjo, kad Paneriuose buvo sušaudyta 20 žydų, kurie slapstėsi miškuose ir policininkų buvo suimti⁹⁸. Pasak K. Sakovičiaus, tų metų spalio 13 ir 20 d. Paneriuose buvo sušaudyta po keliolika senyvo amžiaus žydų⁹⁹.

1942 m. rugpjūčio 31 d. nacių valdžia pareikalavo pristatyti 400 moterų nuo 16 iki 26 metų. Gete buvo iškabintas J. Genso skelbimas, reikalaujantis registruotis visas nurodyto amžiaus merginas ir moteris. Tačiau savanoriškai beveik niekas nesiregistravo. Tuomet geto policija rugsėjo 2-osios naktį į 3-iąją ėmė daryti kratas butuose ir suiminėti 16–25 metų amžiaus moteris. Niekas nežinojo, kas šių moterų laukia: ar jos bus siunčiamos į darbus, ar bus sušaudytos¹⁰⁰.

Vilniaus geto stabilizacijos, arba ramusis, laikotarpis baigėsi 1943 m. balandžio mėn. 1943 m. kovo mėn. Vilniaus apygardos komisaro įsakymu dalis Švenčionių, Ašmenos ir kitų Rytų Lietuvos miestelių žydų (apie 3 tūkst.) buvo perkelti į Vilniaus getą, o kitiems pasakyta, kad jie bus perkelti į Kauno getą. Dar prieš tai nacių nurodymu J. Gensas aplankė mažuosius Vilniaus apygardos getus (Ašmeną, Salas, Mykoliškes) ir įtikinėjo jų gyventojus, kad jiems niekas negresia, kad tuo siekiama apsaugoti žydus nuo kaltinimų, esą jie palaiko ryšius su sovietų partizanais. Perkeliams mažųjų getų gyventojams leista pasiimti savo turtą ir maisto produktų. Pirmoji didelė grupė (keli šimtai žmonių) vežimais iš Švenčionių geto buvo atvežta į Vilniaus getą. Atvežtieji nusiramino ir noriai ėmė rengtis kelionei į Kauną. Atsirado nemažai ir Vilniaus geto senbuvų, pareiškusių norą persikelti pas savo giminaičius į Kauną. 1943 m. balandžio 4 d. iš geto išėjo pirma kalinių grupė (apie 400 žmonių), pasirengusi išvykti į Kauną. Jie buvo susodinti į prekinis vagonus, kuriuos geležinkelio darbininkai apraizgė vielomis ir užkalė lentomis. Paskutiniame traukinio vgone susėdo J. Genso ir S. Deslerio vadovaujami geto policininkai, kurie turėjo lydėti vežamuosius į Kauno getą. J. Gensas turėjo Vilniaus apygardos komisaro H. Hingsto raštą, jog traukinys vyksta į Kauną. Tačiau ankstų 1943 m. balandžio 5 d. rytą traukinys sustojo Panerių stotyje. Norėdami

nuraminti ir suklaidinti vagonuose uždarytus žydus, gestapininkai įsakė gydytojams nuvykti į Panerius ir suteikti reikalingą pagalbą vagonuose uždarytiems žydams. Apie 6 val. ryto į Panerius atvažiavo gestapininkai ir lietuvių savisaugos dalinių kareiviai. Atidaryti pirmieji vagonai ir žydams įsakyta iš jų išlipti be daiktų. Išlipančius žydus apsupo tanki sargybinių grandis. Pirmoji žydų grupė buvo nuvesta į šaudymo vietą. Pamatę dideles duobes, jaunesnio amžiaus žydai ėmė bėgti. Prasidėjo neregėto žiaurumo žmonių skerdynės. Prieš pat egzekuciją gestapininkas M. Weissas atidarė paskutinį vagoną ir įsakė žydų policininkams nedelsiant sėsti į sunkvežimį ir važiuoti į Vilnių. Taip geto policija išvengė mirties. Panerių stotyje kilo sąmyšis. Nevilties ir panikos apimti žydai ėmė laužti vagonų duris ir bėgti. Vidury šviesios dienos sargybiniai vaikėsi ir šaudė mirčiai pasmerktus žydus. Kai kurie jauni vyrai bandė vos ne plikomis rankomis pulti savo budelius. Buvo užmušti du lietuvių savisaugininkai ir sužeistas vokiečių gestapininkas. Vis dėlto didžioji dalis (daugiausia moterys ir mažamečiai vaikai) paklusniai pasitiko mirtį. Aukos buvo atvestos prie duobių ir čia joms liepta nusirengti. Paskui jas sargybiniai suvarė į duobes ir nuo duobės krašto sušaudė. Maldaujančios pasigailėjimo arba besipriešinančios moterys buvo negailestingai daužomos šautuvų buožėmis, spardomos auliniais batais arba šaudomos vietoje. Sušaudžius vieną žmonių grupę, iš traukinio buvo atvesta kita pasmerktųjų grupė. Kai kurios motinos bandė savo kūdikius paslėpti netoli duobių esančiose drabužių krūvose, tačiau sargybiniai juos surado ir užkojų sumėtė į duobes. Iki 11 val. ryto sušaudyta 11 didelių žydų grupių. Traukinyje likęs aukų turtas buvo išverstas ant žemės. Šalia geležinkelio sankasos mėtėsi kalnai patalynės, drabužiai, ryšuliai, vaikiški vežimėliai, maisto produktai. Iš viso per 4 valandas sušaudyta 49 vagonai (apie 2500) žmo-

nių. Pavyko pabėgti tik apie 50 žydų. Pabėgusiųjų procentas galėjo būti daug didesnis, jei būtų bandžiusios bėgti didelės žmonių grupės, tačiau dažniausiai bandydavo bėgti pavieniai asmenys arba nedidelės grupelės. Jas lengvai nušaudavo sargybiniai¹⁰¹.

Apie pietus į Panerių stotį atvyko antras traukinys su žydais. Pamatę lavonais nusėtus laukus, jie iš karto suprato, koks „Kaunas“ čia jų laukia. Išvarius pasmerktuosius iš vagonų ir pradėjus rikiuoti į kolonas, didelės grupės žydų bandė bėgti. Vėl kilo didelis sąmyšis ir padrikas šaudymas. Panerių gyventojų akivaizdoje prasidėjo žmonių medžioklė. Šį kartą pavyko pabėgti didesniai žydų skaičiui. Vis dėlto dauguma antruoju traukiniu atgabentų žydų (ypač moterų su mažamečiais vaikais ir senelių) buvo nužudyta tokiu pat būdu kaip ir pirmojo transporto aukos. Iš viso sušaudytos 9 didelės antrojo traukinio žydų grupės, nužudyta apie 5 tūkst. žydų. Žudynės baigėsi apie 16 val.¹⁰²

Balandžio 5 d. įvykiai sukrėtė visus geto gyventojus. Geto kalinių nuotaikas po šios tragedijos gerai išreiškė G. Šuras: „Žmonių naikinimo istorijoje, atrodo, nebuvo dar tokių klastingų masinių žudynių. Pagal iš anksto apgalvotą planą šlykščiu melu vokiečiai į spąstus įviliojo tūkstančius jaunų sveikų žmonių. Jie užmušti lyg gyvuliai skerdyklose. Kvalifikuoti darbininkai, puikūs amatininkai, šie jauni ir sveiki žmonės visą laiką triūsė vokiečiams ir todėl vylėsi liksią gyvi. Bet gestapui nereikėjo jų darbo, reikėjo juos sunaikinti. Jeigu jie būtų žinoję, kad juos veža sušaudyti, kaip iki šiol buvo daroma Vilniuje ir kitose vietose, jeigu būtų supratę, jog tai, kitaip tariant, eilinis **valymas**, jie būtų pasiruošę gintis ir, ko gero, nepigiai būtų atidavę savo jaunas gyvybes. Suprato šitai tikriausiai ir gestapininkai, todėl ir pritaikė tvirtiems provincialams naują šėtonišką planą, pasitelkdamį tam apmulkintą Vilniaus geto policiją“¹⁰³.

Kitą dieną M. Weissas paėmė iš geto 25 žydų policininkus ir nuvežė juos į žudynių vietą. Jie privalėjo surinkti laukuose besimėtančius žydų lavonus ir juos užkasti. Lavonų laidojimas truko kelias dienas. Be to, policininkai sukrovė į vagonus aukų drabužius ir juos išvežė į gestapo sandėlius Vilniuje. Geriausius drabužius ir daiktus pasiėmė vokiečiai, o nereikalingus išsiuntė į Vilniaus getą¹⁰⁴.

Po 1943 m. balandžio 5 d. žudynių gete kurį laiką vyravo slogios ir pesimistinės nuotaikos. Dauguma žydų suprato, jog anksčiau ar vėliau naciai vis tiek bandys išžudyti visus žydus, kaip tai padarė Varšuvoje ir kituose dideliuose miestuose. Vis dėlto geto vadovybė (pirmiausia J. Gensas) ir toliau laikėsi laviravimo taktikos – paaukoti dalį geto gyventojų naciams, kad kiti išliktų gyvi ir sulauktų karo pabaigos.

GETO LIKVIDAVIMAS

1943 m. vasarą atėjo eilė Vilniaus geto darbo stovyklų likvidavimui. Birželio 21 d. H. Himmleris įsakė likviduoti visus Ostlando teritorijoje esančius getus. Darbingi žydai turėjo būti perkelti į SS valdomas koncentracijos stovyklas. Dauguma Vilniaus geto darbo stovyklų atsirado dar 1941 m. vasarą, iki geto įsteigimo. Dėl masinio žydų atleidinėjimo iš darboviečių jiems labai opus tapo įsidarbinimo ir išgyvenimo klausimas. Darbo stovyklos buvo savotiškas būdas išvengti mieste vykstančių masinių areštų ir šaudymų. Durpių kasimui, miško kirtimui ir kitiems sunkiems fiziniams darbams buvo įsteigtos Vilniaus getui pavaldžios žydų darbo stovyklos Baltosios Vokės durpynuose, Bezdonyse ir kt. vietose. Stovyklas saugojo lietuvių policija¹⁰⁵.

Baltosios Vokės žydų darbo stovykla (apie 11 km nuo Vilniaus) buvo įsteigta dar iki Vilniaus geto įkūrimo. Šioje stovykloje

gyvenantys žydai kasė durpes ir kirtė mišką. 1943 m. vasaros pradžioje čia dirbo apie 200 žydų. Birželio 24 d. iš Baltosios Vokės stovyklos, pavogę sargybinių ginklus, pabėgo 6 žydai. Jie prisijungė prie sovietų partizanų. Birželio 28 d. į stovyklą atvažiavo būsimasis Vilniaus geto likvidatorius B. Kittelis. Gestapininkai sušaudė 68 stovyklos darbininkus. Netrukus, 1943 m. liepos mėn. Baltosios Vokės stovykla buvo likviduota. Dalis stovyklos žydų išsibėgiojo, kiti buvo išvežti į Vilniaus getą. 22 jaunuoliai, FPO nariai, pasitraukė į mišką pas sovietų partizanus¹⁰⁶.

Bezdonių žydų darbo stovykla (21 km nuo Vilniaus) buvo įsteigta 1941 m. vasarą. Čia uždaryti žydai dirbo Buzaraisčio durpynė. 1943 m. gegužės mėn. stovykloje dirbo apie 330 žydų. Stovyklą saugojo 1-ojo lietuvių policijos bataliono policininkai. Tų metų liepos 9 d. į stovyklą su būriu gestapininkų atvyko B. Kittelis. Jis pagyrė žydus už gerą darbą, vaišino juos cigaretėmis, paskui įsakė visiems susirinkti barake. Iš žydų buvo paimti vertingesni daiktai. Grupei vyrų įsakyta netoli barakų iškasti didelę duobę. Iškasus duobę žydams liepta grupėmis po 10 žmonių išeiti iš barako, tačiau jie atsisakė tai padaryti. Tuomet gestapininkai ir policininkai baraką apšaudė ir padegė. Bandantys gelbėtis žydai buvo nušauti. Dauguma žmonių sudegė barake. Iš viso Bezdonių stovykloje nužudyta apie 300–350 žydų. Gyvi išliko tik tie, kurių egzekucijos metu nebuvo stovykloje. Mirties išvengęs buvęs Bezdonių stovyklos kalinys Abraomas Šabrinskis stebėjosi klastingu B. Kittelio elgesiu. Prieš egzekuciją jis žadėjo žydams už gerą darbą padidinti maisto normas, paskui nuėjo pas stovyklos kirpėją žydą nusiskusti. Švariai nusiskutęs B. Kittelis įsakė pradėti žydų žudynes¹⁰⁷.

Kenos žydų darbo stovykla Margių durpynė (25 km nuo Vilniaus) buvo įsteigta 1942 m. rudenį. 1943 m. gegužės mėn. sto-

vykloje dirbo 320 žydų. Liepos 8 d. į Kenos stovyklą atvyko B. Kittelis. Jis sukviėtė visus žydų darbininkus ir pasakė jiems kalbą, ragindamas visus stropiai dirbti ir už tai žadėdamas ramybę ir gyvybę. Baigęs kalbą B. Kittelis išėjo iš stovyklos ir įsakė kartu atvykusiems gestapininkams ir ypatingojo būrio budeliams pradėti stovyklos likvidavimą. Barakai buvo apmėtyti granatomis ir padegti. Pabėgti bandančius žydus nušovė stovyklą apsupę baudėjai. Taip buvo nužudyti visi stovykloje buvę žydai (apie 240 žmonių)¹⁰⁸.

Sužinoję apie Kenos ir Bezdonių stovyklų likvidavimą, Riešės (12 km nuo Vilniaus) stovyklos žydai išsibėgiojo. Didelė bėglių dalis slapta sugrįžo į Vilniaus getą¹⁰⁹.

Norėdama nuraminti Kenos ir Bezdonių stovyklų likvidavimo sujaudintus žydus, Vilniaus geto vadovybė pranešė, jog šios stovyklos buvo likviduotos dėl to, kad jose gyvenę žydai esą palaikę ryšius su sovietų partizanais ir kad teisūs buvę geto vadovai, trukdę jauniems žydams bėgti į miškus. Vokiečių vadovybė įspėjo geto gyventojus, kad neatsakingų asmenų poelgiai kelia pavojų visam getui. Geto vadovybė uždraudė geto gyventojų susirinkimus ir kitus kolektyvinius renginius¹¹⁰. Gete po minėtų tragiškų įvykių tvyrojo baisi įtampa ir neviltis, visi laukė greito geto likvidavimo. 1943 m. liepos 13 d. J. Gensą ir S. Deslerį priėmė Vilniaus miesto komisaras H. Hingstas. Jis pranešė geto vadovams, kad Vilniaus geto gyventojai nebus žudomi. Įtampa gete laikinai atslūgo¹¹¹, tačiau mažesnio masto žudynių akcijos ir toliau buvo vykdomos. Liepos 25-osios naktį į 26-ąją gestapo įsakymu žydų policija suėmė 11 žydų kolonų brigadininkų su šeimomis. Suėmimo priežastis – nesiliaujantys žydų bėgimai į miškus. Taip pat buvo suimtos ir bėglių šeimos. Tą pačią dieną gestapo sunkvežimis į Panerius išvežė 32 žmones. J. Gensas nesėkmingai mėgino gelbėti brigadininkus. Tarp sušaudytųjų buvo daug žinomų ir populiarių gete

žmonių. Į getą atvykęs B. Kittelis pagrasino: jei bėgimai į miškus nesiliausią, getas sulauks dar žiauresnių represijų¹¹². K. Sakovičius savo dienoraštyje pažymėjo, kad 1943 m. liepos 24 d. į Panerius atvažiavo lengvasis automobilis ir sunkvežimis. Girdėjosi karabinių ir revolverių šūviai. Jis pridūrė, jog greičiausiai buvo sušaudyti žydai; tai buvo bausmė už kitų žydų pabėgimus iš geto. Panaši egzekucija Paneriuose įvykdyta ir liepos 26 d. Į sušaudymo vietą atvažiavo trys gestapininkai vokiečiai ir daug ypatingojo būrio lietuvių policininkų. Tarp sušaudytųjų buvo nemažai moterų ir mažamečių vaikų. Su savimi gestapininkai atsivežė ir vilkšunį, kurį treniravo gaudyti žudomus žmones. Gestapininkai įsakydavo pasmerktajam bėgti, paskui bėglį užsiundydavo vilkšuniu¹¹³.

1943 m. liepos pabaigoje buvo likviduota viena paskutinių žydų darbo stovyklų už Vilniaus miesto ribų – **Naujojoje Vilnioje**. Šioje stovykloje žydai dirbo geležinkelio aptarnavimo darbus. 1943 m. vasario mėn. joje dirbo 52 žmonės. Liepos 24 d. 14 šios stovyklos žydų pabėgo pas sovietų partizanus. Pakeliui į mišką, prie tilto per Vilnelę, bėgliai pateko į pasalą. 9 žmonės žuvo, kiti pasislėpė aplinkiniuose miškuose, o kiek vėliau prisijungė prie partizanų. Gestapas nutarė nedelsiant likviduoti Naujosios Vilnios stovyklą. Stovykloje pasilikę žydai buvo nuvežti į Panerius ir sušaudyti. Apie Naujosios Vilnios stovyklos likvidavimą Vilniaus gete sužinota liepos 28 d.¹¹⁴ K. Sakovičius dienoraštyje užfiksavo liepos 29 ir 30 d. Paneriuose vykusias žudynes. Pasak jo, liepos 30 d. į Panerius atvažiavo mašina su telefono stulpais. Juos iškrovė 4 žydų vyrai ir 3 moterys. Darbą pabaigus, žydai buvo sušaudyti¹¹⁵.

Dėl masinių žydų pabėgimų į mišką Vilniaus gete dar labiau buvo sugriežtinta vidaus tvarka ir kontrolė. 8 val. vakaro visi geto gyventojai privalėjo būti savo butuose, 9 val. butų komendantai apie nesančius turėjo informuoti policiją. Pabėgimas grėsė

mirtimi pabėgusiojo šeimai, kartais ir kitiems žmonėms¹¹⁶.

Laipsniškai likviduoti Vilniaus getą pradėta 1943 m. rugpjūčio mėn. Rugpjūčio pradžioje Vilniaus gestapo vadovybė pranešė geto vadovams, jog Vilniaus geto kaliniai bus perkelti į Estiją ir Latviją. Be to, jie pareikalavo, kad žydai savanoriškai registruotųsi išvykti į darbus, ir grasino, kad priešingu atveju gestapas bus priverstas imtis teroro akcijų. Pamokyti kartaus patyrimo žydai atsisakė registruotis. Rugpjūčio 5 d. B. Kittelis išvežimui pareikalavo surinkti 2 tūkst. žmonių. Nesitikėdamas greitai suimti tokį kontingentą, gestapas vėl griebėsi klastos: imta suiminėti į darbus (į Kirtimus, prie geležinkelio ir kt.) vykstančius žydų darbininkus. Žydų gaudyti į Vilnių buvo atsiųsta keli šimtai estų policininkų. Bandantys bėgti žydai buvo šaudomi. Iš viso nušauta kelios dešimtys žydų (20–50). Sugaudyti žydai buvo laikomi barakuose prie geležinkelio stoties, paskui suvaryti į prekinis vagonus ir 1943 m. rugpjūčio 6 d. per Rygą išvežti darbam į Vaivarą ir kitus Estijos lagerius. Iš viso išvežta apie 1000–1200 žmonių. Netrukus išvežtieji atsiuntė į Vilniaus getą kelio-lika laiškų, kuriuose rašė, kad jie yra gyvi ir gyvena didžiuliuose barakuose prie jūros¹¹⁷. Šie laiškai bent kiek nuramino geto gyventojus. Žydai suprato, kad 1943 m. balandžio 5 d. tragedija šįsyk nepasikartojo.

1943 m. rugpjūčio 24–25 d. buvo įvykdyta antroji geto kalinių išvežimo į Estijos lagerius akcija. Šį kartą ją vykdė pati geto administracija. Geto policija vaikščiojo po numatytų išvežti žmonių butus ir daliavo jiems šaukimus. Geto vadovybės žiniomis, per du mėnesius turėjo būti išvežta 4 tūkst. žmonių. Į numatytų išvežti asmenų sąrašus pirmiausia buvo įtraukiami šeimos nariai tų, kurie buvo išvežti rugpjūčio 6 d. Išvežamųjų surinkimo punktas įsikūrė buvusioje geto arbatinėje Šiaulių g. 1. Daugumą šaukiamųjų prievarta atvedavo geto policininkai.

Vietoj besislapstančiųjų buvo imami gimimaičiai arba buto kaimynai. Rugpjūčio 25 d. surinktieji išvesti iš geto ir sugrūsti į vagonus prie geležinkelio atšakos Rasų gatvėje. Šį kartą į Estijos lagerius išvežta apie 1,2–1,5 tūkst. Vilniaus geto žydų. Po kelių dienų iš Estijos į Vilnių atvyko gestapo pareigūnas, kuris atvežė rugpjūčio 25 d. išvežtųjų laiškus. Laiškuose buvo rašoma, kad žydai dirba įvairius darbus ir esą yra gerai maitinami¹¹⁸.

1943 m. rugsėjis buvo paskutinis ir bene tragiškiausias Vilniaus geto istorijos laikotarpis. Rugsėjo 1–4 d. įvykdyta dar viena išvežimo į Estijos lagerius akcija. Rugsėjo 1 d. apie 5 val. ryto į getą įsiveržė gestapininkai ir estų policininkai. Jie pareikalavo surinkti 1000 sveikų vyrų. Per porą valandų nesurinkus reikalaujamo kontingento, prasidėjo žmonių medžioklė. Padedami geto policininkų atvykėliai krėtė namus ir butus, suiminėjo surastus žmones, sprogdino gete įrengtas slėptuves. Po griuvėsiais žuvo dešimtys žmonių. Getas tapo panašus į mūšio lauką. Keliose vietose (Strašuno ir Ašmenos gatvėse) geto pagrindininkai ginklu pasipriešino siautėjantiems gestapininkams ir policininkams. Košmariška akcija truko keturias dienas. Jos metu žuvo apie 500 žydų (dauguma po susprogdintų namų griuvėsiais). Buvo suimta dauguma geto ligoninės gydytojų. Vienos medicinos seselės vyras bandė pasislėpti ligoninėje, tačiau jį surado ir nušovė geto policininkas Tovbinas. Tarp sugaudytųjų pakliuvo ir kai kurie geto administracijos pareigūnai (pvz., geto darbo biržos vadovas Broido). Grupės suimtųjų buvo sunkvežimiais vežamos į geležinkelio stotį ir grūdomos į prekinis vagonus. Paskui vagonai buvo apraizgyti vielomis ir užplombuoti. Užpildžius vieną sąstatą, buvo formuojamas kitas. Iš viso 1943 m. rugsėjo 1–4 d. akcijos metu išvežta apie 7–8 tūkst. žydų. Gete liko apie 10–12 tūkst. kalinių. Rugsėjo 5 d. getas buvo paskelbtas uždaru –

niekas be specialių leidimų į jį negalėjo nei įeiti, nei išeiti. Maisto produktų kainos gete neregėtai pakilo. Geto ryšys su išoriniu pasauliu nutrūko. Išlikę geto gyventojai vaikščiojo sukritusiais nuo bado ir baimės veidais. Daug kam po rugsėjo 1–4 d. įvykių pasimaišė protas¹¹⁹.

1943 m. rugsėjo 14 d. į gestapą buvo iškviestas ir ten nužudytas geto vadovas J. Gensas. Gestapininkai R. Neugebaueris ir M. Weissas paskleidė gandą, esą J. Gensas palaikęs ryšius su partizanais¹²⁰. Geto gyventojų nuotaika dar labiau krito. Visi suprato, kad geto laukia neišvengiama ir greita žūtis. Nepasiteisino nė J. Genso laviravimo ir nuolaidžiavimo taktika: kai jis tapo nereikalingas, gestapas be jokių skrupulų jį sušaudė.

Po J. Genso mirties geto komendantu, kaip rašė G. Šuras, buvo paskirtas „niekšas, išdavikas ir visiškas menkysta Saulas Desleris, kuris, matydamas besiantinant katastrofą ir geto žūtį, pabėgo kartu su vartų sargybos viršininku Levu, nepamiršusiu pasigriebti portfelį su atimtu iš žmonių auksu ir stambiomis visuomeninių pinigų sumomis...“¹²¹ Pabėgus S. Desleriui, naujuoju geto policijos viršininku buvo paskirtas Oberhartas, o geto administracijos vadovu B. Kittelis paskyrė iš Kauno kilusį Borią Beniakonskį¹²². Tačiau po J. Genso žuvimo geto administracija iš esmės pakriko. Geto gyventojai slėpėsi malinose, jaunesnieji bandė bėgti iš geto požeminiais kanalizacijos ir vandentiekio vamzdžiais.

1943 m. rugsėjo 23 d. prasidėjo galutinis Vilniaus geto likvidavimo etapas. Išvakarėse B. Kittelis paskelbė geto gyventojams apie kitą dieną įvyksiančią geto „evakuaciją“: žydai būsią perkelti į Estijos darbo stovyklas. Bandantys slėptis bus šaudomi, geto namai bus susprogdinti. Rugsėjo 23 d. pusę dvyliktos getą apsupo gestapininkai, latvių ir ukrainiečių kareiviai. Žydai grupėmis buvo varomi pro geto vartus į Rasų gatvę. Pa-

keliui Subačiaus gatvėje vyko žydų selekcija. Vyrų buvo atskirti nuo moterų ir vaikų ir siunčiami į surinkimo punktą. Ten jie buvo susodinti į vagonus ir išvežti į Estijos lagerius. Moterys su vaikais buvo suvarytos į Darbo biržos kiemą bei gretimą Misionierių bažnyčios kiemą. Po atviro dangumi, lietuvi lyjant, jos buvo laikomos dvi paras. Valgyti ir gerti nedavė. Už dviejų gestapininkų nušovimą buvo atvežti geto pagrindžio organizacijos nariai Abraomas Chvoinikas, Jakobas Kaplanas, Grigorijus Levinas ir Asia Big. Jie buvo pakarti Darbo biržos kieme (Subačiaus g. 19). Rugsėjo 25 d. buvo surengta dar viena selekcija: į dešinę pusę buvo skiriamos jaunesnio amžiaus ir darbingos moterys, į kairę – vyresnio amžiaus moterys, seneliai ir beglobiai vaikai. Paskui visus nuvarė į Rasų gatvę ir sugrūdo į vagonus. Dauguma suimtųjų, moterų ir vaikų (apie 5–7 tūkst.) buvo išvežti į Vokietijos koncentracijos stovyklas (Osvencimą, Treblinką ir kt.). Keli šimtai senelių ir ligonių sušaudyta Paneriuose. Apie 1,6–2 tūkst. vyrų išvežti į Estijos lagerius, apie 1,4–1,7 tūkst. jaunų moterų – į netoli Rygos esantį Kaizervaldo lagerį¹²³.

Po geto likvidavimo apie 1 tūkst. žydų buvo palikta dirbti „Kailio“ fabrike, maždaug tiek pat – kariuomenės autoremonto dirbtuvėse (H.K.P.), apie 50 žmonių – karo ligoninėje ir 70 – gestapo dirbtuvėse. Dar keli šimtai žydų slapstėsi geto slėptuvėse. Tačiau dėl oro, maisto ir vandens stokos jie buvo priversti išeiti iš slėptuvių ir dažniausiai buvo policininkų suimami, o paskui vežami sušaudyti į Panerius. Suimtieji taip pat dažnai išduodavo slėptuvėse pasilikusius žmones. Pastarųjų gyvenimas irgi baigdavosi Paneriuose. Besislapstančių gete žydų medžioklė truko dar kelias savaites po geto likvidavimo¹²⁴.

Vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus skyriaus 1943 m. lapkričio 11 d. pranešime rašoma, kad Vilniaus srityje getuose ir koncentracijos stovyklose buvo kalina-

ma 24 108 žydai. Iki pranešimo dienos nužudyta 8019 žydų, darbams į Estiją išvežta 14 tūkst., Vilniuje palikta 2382, kaimuose dar yra 1720 žydų¹²⁵.

Tragiški geto likvidavimo įvykiai atsispin-di ir lietuvių viešosios policijos nuovadų pranešimuose. Kasdien juose buvo gausu žinių apie suimtus besislapstančius žydus. Daugiausia tokių pranešimų siuntė 4-oji policijos nuovada, kurios veikimo teritorijoje buvo Vilniaus getas. 1943 m. rugsėjo 27 d. šios nuovados policininkai dienos metu sulaikė 32 iš geto bandančius išeiti žydus. Suimtieji buvo perduoti vokiečių saugumo policijai¹²⁶. Be abejo, jie buvo nugabenti į Panerius ir ten sušaudyti. Rugsėjo 30 d. ir spalio 1 d. policininkai suėmė dar 59 iš geto bandančius pabėgti žydus. Jie buvo perduoti vokiečių saugumo policijai¹²⁷. Spalio 2 d. buvo sulaikyti 38 iš geto bandantys pabėgti žydai, dar vieną žydę geto sargybiniai nušovė¹²⁸. Spalio 3 d. geto rajone policininkai sulaikė 23 žydus, spalio 4 d. – 30, spalio 5 d. – 40, spalio 6 d. – 115 žydų vyrų, moterų ir vaikų, spalio 7 d. – 111 žydų, spalio 8 d. – 161, spalio 9–10 d. – 89, spalio 11 d. – 11, spalio 12 d. – 85, spalio 13 d. – 63, spalio 14 d. – 57, spalio 15 d. – 61, spalio 16–17 d. – 21, spalio 19 ir 20 d. – po 8, spalio 22 ir 23 d. – po 2, spalio 25 d. – 6, spalio 26 d. – 2, spalio 27 d. – 31, spalio 28 d. – 2, spalio 29 d. – 1 žydę, spalio 31 d. – 17 žydų¹²⁹. Sulaikytieji buvo perduodami saugumo policijai ir vežami sušaudyti į Panerius. Tuščius geto namus iš pradžių plėšė getą likvidavę kareiviai ir policininkai, vėliau vietos gyventojai. K. Sakovičiaus dienoraštyje 1943 m. rugsėjo–spalio mėn. itin daug užrašų apie Paneriuose vykusius šaudymus. 1943 m. rugsėjo 9 d. buvo sušaudyta 14 žydžių už bandymą pabėgti iš geto Rasų gatvėje. Rugsėjo 24 d. ypatingojo būrio budeliai sušaudė autobusu į Panerius atvežtus žydų vaikus ir vyrus¹³⁰. Spalio 1 d. į Panerius dviem sunkvežimiais buvo atvežti ge-

te sugaudyti žydai. Prieš sušaudymą jiems įsakyta nusirengti ir sulipti į duobes. Iš viso sušaudyta apie 100 žydų. Keturi žydai, sutikę parodyti gete esančias slėptuves, laikinai buvo palikti gyvi. Spalio 4 d. vėl atvežta apie 150 žydų. Tarp jų buvo ir tie keturi, kurie praeitą kartą gestapininkams išdavė jiems žinomas slėptuves. Jie buvo sušaudyti kartu su naujai sugaudytais žydais. Toks pasislėpusių žydų ieškojimo metodas pasirodė gana veiksmingas. Laikiniai palikti gyventi išdavikai nesuprasdavo, kad jų laukia toks pat likimas kaip ir visų žydų¹³¹. Spalio 6 d. Paneriuose buvo sušaudyta apie 400 žydų vyrų, moterų ir vaikų. Šaudymas prasidėjo pavakare ir tęsėsi naktį mėnulio šviesoje. Iš viso į Panerius atvežta 8 dideli sunkvežimiai mirčiai pasmerktų žmonių. Šaudė gestapininkai ir ypatingojo būrio nariai. Žudynėms pasibaigus, budeliai visą naktį girtuokliavo, o kitą dieną pardavinėjo aukų drabužius. Žudynės Paneriuose vyko ir kitas dvi dienas (spalio 7–8 d.)¹³². Spalio 11 d. į Panerius vėl atvažiavo 8 dideli sunkvežimiai. Tą dieną sušaudyta apie 300 žydų. Pasak K. Sakovičiaus, mažesnės žmonių grupės Paneriuose buvo sušaudytos 1943 m. spalio 13, 14, 15, 18 (suskaiciavo 32 šūvius), 25 ir 28 d.¹³³ Lapkričio 3 d. į Panerius vėl atvežta nauja partija žydų. Dauguma aukų – moterys ir vaikai¹³⁴. Taip buvo sušaudyti visi gete surasti ir suimti žydai. Nuo 1943 m. rugsėjo pabaigos iki lapkričio pradžios Paneriuose galėjo būti sušaudyta apie 1 tūkst. buvusių Vilniaus geto kalinių.

ŽYDŲ DARBO STOVYKLOS VILNIUJE PO GETO LIKVIDAVIMO

Po geto likvidavimo Vilniuje buvo palikta dirbti apie 3 tūkst. žydų. Kaip minėta, jie dirbo „Kailio“ fabrike, kariuomenės autoremonto dirbtuvėse, karo ligoninėje ir gestapo dirbtuvėse.

„Kailio“ fabrike žydai dirbo nuo pat nacių okupacijos pradžios. Fabrikas vykdė karinius užsakymus. Šiame fabrike dirbusių žydų darbininkų gyvybės išsaugojimui daug nusipelnė iš Vienos pabėgęs žydas Oskaras Glikas. Jam pavyko nuslėpti savo žydišką kilmę ir gauti vokiečių kilmės asmens (*volks-deutsche*) dokumentus. O. Glikas stengėsi nuo mirties išgelbėti kuo daugiau žydų. 1941 m. rudenį žydų masinių žudynių metu jis pasiūlė vokiečių majorui Hausleriui, kariuomenės tiekimo viršininkui Rygoje, atkurti *vermachtui* svarbios produkcijos gamybą „Kailio“ fabrike. O. Glikas siūlė iškelti iš geto žydų specialistus su šeimomis ir apgyvendinti juos atskiruose blokuose. Aukštos vokiečių valdžios instancijos svarstė O. Gliko projektą ir jam pritarė. Tuo būdu nuo mirties 1941 m. akcijose buvo išgelbėti keli tūkstančiai žydų. Šis sprendimas turėjo įtakos ir visam Vilniaus getui. Nacių valdžia nutarė sustabdyti visuotinį Vilniaus žydų naikinimą ir palikti įvairių profesijų žydų specialistus dirbti vokiečių karo ekonomikai reikalingus darbus. O. Glikas tapo faktiškuoju „Kailio“ fabriko vadovu¹³⁵.

1941 m. spalio mėn. „Kailio“ fabrikas persikėlė į buvusias „Elektrito“ radijo gamyklos patalpas M. Mindaugienės gatvėje Nr. 16a. Tą patį mėnesį iš geto buvo atkelta apie 800–1000 žydų specialistų su šeimomis. Beveik visi žydų darbininkai gavo geltonuosius šainus, suteikiančius jiems teisę dirbti ir gyventi. Dėl to daug kas gete „Kailio“ fabriko darbininkus laikė privilegijuotais¹³⁶.

1942 m. sausio 18 d. „Kailio“ fabrike kilo didelis gaisras. Tirdamas gaisro priežastis gestapas išsiaiškino ir tikrąją O. Gliko kilmę. Sausio pabaigoje O. Glikas buvo sumintas ir netrukus sušaudytas. Taip pat nužudyta jo žmona Mina Dolgicer¹³⁷.

Per visuotinį 1942 m. gegužės 27–29 d. Lietuvos gyventojų surašymą buvo surašyti ir tuo metu Vilniuje gyvenę žydai. Dviejuose „Kailio“ fabriko blokuose tuomet gyve-

no 1016 žydų. „Kailio“ žydų darbo stovykloje tvarką palaikė žydų policija. Čia buvo įrengta ambulatorija, mokomi vaikai, veikė biblioteka. Tačiau pereiti iš „Kailio“ fabriko stovyklos į Vilniaus getą buvo galima tik su specialiais leidimais ir policijos palyda¹³⁸.

Geto likvidavimo laikotarpiu į „Kailio“ fabriko stovyklą slapta perėjo dar keli šimtai žydų. Už jų slėpimą blokų vadovai turėjo atsakyti savo galva. Daliai nelegaliai atvykusių į getą žydų pavyko legalizuotis. 1943 m. rudenį „Kailio“ stovykloje gyveno apie 1250 žydų. Režimas stovykloje buvo griežtas, išeiti iš stovyklos teritorijos draudžiama. Vyriausias tvarkos prižiūrėtojas „Kailio“ stovykloje buvo esesininkas Richteris. Jis nuolatos naršydavo po stovyklą ieškodamas nustatytos tvarkos pažeidimų ir viską kontroliuodamas. Žinodami, kad „Kailio“ stovykloje slepiasi bėgliai iš geto, vokiečiai 1943 m. spalio 15 d. čia surengė kontrolinį patikrinimą. Į stovyklą atvyko ir Vilniaus žydų siaubas B. Kittelis. Jis pats tikrino žydų darbininkus. Apie 30 nelegaliai stovykloje gyvenančių žydų buvo sulaikyta, susodinta į sunkvežimį ir išvežta sušaudyti į Panerius. Panašūs žydų tikrinimai „Kailio“ stovykloje buvo rengiami ir vėliau: 1943 m. spalio 30 d., lapkričio 4 ir 6 d.¹³⁹ Gruodžio mėn. gestapas suėmė kelis „Kailio“ stovyklos administracijos vadovus: pirmojo bloko komendantą Leoną Buraką, faktiškąjį fabriko direktorių inžinierių I. Papę ir keletą eilinių žydų. Dideliam stovyklos kalinių džiaugsmui ir nuostabai, po kurio laiko I. Papę ir L. Burakas buvo sugrąžinti į stovyklą¹⁴⁰.

1944 m. kovo 27 d. „Kailio“ ir kariuomenės autoremonto stovyklose buvo surengta žiauri vaikų pagrobimo akcija. Jai vadovavo gestapininkai M. Weissas, W. Schroederis ir kt. Numatomų išvežti vaikų sąrašus sudarė vyriausias stovyklos prižiūrėtojas Richteris. Kovo 27 d. jis sukvietė „Kailio“ stovyklos vaikus eiliniam patikrinimui (vok.

Appel) ir tariamam medicininiam patikrinimui. Tėvams išėjus dirbti į fabriką, vaikai buvo sukviešti į ligoninės patalpas. Staiga pasirodė sunkvežimiai su gestapininkais ir lietuvių policininkais. Žydų vaikai buvo išvesti į kiemą ir susodinti į sunkvežimius. Ten pat buvo nunešti ir ligoninėje gulėję ligoniai. Sulaikytieji buvo nuvežti į Rasų gatvę ir sugrūsti į vagonus. Iš pirmojo bloko išvežti visi į sąrašus įtraukti vaikai. Antrojo bloko komendantas atsisakė atiduoti sąraše esančius vaikus. Tuomet gestapininkai ir policininkai įsiveržė į bloką ir pradėjo vaikų medžioklę. Kartu su vaikais buvo išgabenti ir juos bandę užstoti aktorius Herbstas ir mokytojas Moišė Olickis. Pasislėpti ir išvengti išvežimo pasisekė tik nedaugeliui vaikų. Sugrįžę iš darbo tėvai sužinojo apie įvykusią tragediją. Blokuose viešpatavo sielvarata. Niekas nevalgė ir nemiegojo. Kitą dieną, kaip paprastai, vėl reikėjo eiti į darbą. Nežinoma kryptimi iš „Kailio“ stovyklos buvo išvežta apie 250 vaikų ir senelių¹⁴¹.

Balandžio pabaigoje į Panerius lavonams deginti iš „Kailio“ stovyklos buvo paimta 80 vyrų ir 6 moterys. Jie į stovyklą negrįžo: prieš pasitraukdami gestapininkai juos sušaudė Paneriuose¹⁴². 1944 m. grupė „Kailio“ stovyklos darbininkų buvo išvežti darbams į Kazlų Rūdą¹⁴³.

1944 m. liepos 2–3 d. „Kailio“ ir kitas žydų stovyklas apsupo esesininkai. Stovyklose kilo baisi panika. Žydams pasakė, kad juos veš į Kauną. „Kailio“ stovyklos likvidavimui vadovavo minėtas Richteris. Žydai buvo susodinti į sunkvežimius ir nuvežti sušaudyti į Panerius. Iš „Kailio“ stovyklos išvežta apie 450 žmonių. 1944 m. liepos 2–3 d. iš viso sušaudyta apie 2–2,3 tūkst. Vilniuje likusių žydų¹⁴⁴.

Kariuomenės autoremonto dirbtuvių (*Heereskraftfahrpark OST 562*, toliau – H.K.P.) stovykla buvo įsteigta 1943 m. rugsėjo 17 d. Joje gyveno apie 1,5 tūkst. žydų. Stovyklos viršininku buvo žydams palankus ma-

joras Karlas Plagge. Stovyklos filialai buvo išsimėtę keliose miesto vietose. Pagrindinės H.K.P. dirbtuvės buvo Olandų gatvėje, technikos mokyklos patalpose (Olandų g. 12). H.K.P. stovyklos žydai gyveno Subačiaus gatvės Nr. 37 blokuose. Geto likvidavimo laikotarpiu į stovyklą nelegaliai atvyko ir dalis išvežimo bei areštų išvengusių žydų. Žydų stovyklos komendantu buvo išrinktas brigadininkas Kolyšas (Kolysz). Stovykloje gyveno automechanikai, dailidės ir kt. specialybių žydai su šeimomis. Stovyklą saugojo ginkluoti vokiečių ir lietuvių sargybiniai¹⁴⁵. Už pabėgimą iš stovyklos grėsė mirties bausmė. Kartą mieste buvo sulaikyta žydų sutuoktinių pora, ieškojusi mažametės dukrelės. Sulaikytieji buvo atgabenti į H.K.P. stovyklą ir viešai pakarti. Koriko vaidmenį atliko žydų brigadininkas Griša Šneideris. Egzekucijai vadovavo liūdnai pagarsėjęs B. Kittelis. Korimo metu nutrūko virvė ir pasmerktieji ėmė prašyti pasigailėjimo. B. Kittelis iš pistoleto sušaudė mirčiai pasmerktus sutuoktinius ir jų dukrelę¹⁴⁶. 1943 m. spalio 28 d. iš H.K.P. stovyklos pabėgo Dovydas Zalkindas su žmona. Dėl to gestapininkai tą pačią dieną suėmė ir sušaudė 30 žydų darbininkų ir 5 žydų policininkus. D. Zalkindas taip pat buvo suimtas ir pakartas¹⁴⁷.

1943 m. gruodžio mėn. B. Kittelis pareikalavo išduoti besislapstantį buvusį J. Gensso pavaduotoją S. Deslerį. Vienas žydų policininkas išdavė S. Deslerio slėptuvę, kuri buvo įrengta Batoro gatvėje. Kartu su S. Desleriu suimta dar apie 30 žydų. Suimtieji buvo nuvežti į gestapą. Senyvo amžiaus žydus sušaudė gestapininkai, kiti mirė kalėjime, tretieji buvo išsiųsti į „Kailio“ fabriko ir H.K.P. stovyklas. S. Deslerį su žmona gestapininkai irgi sušaudė¹⁴⁸. 1944 m. vasario viduryje H.K.P. stovykloje gyveno 1243 žydai: 499 vyrai, 554 moterys ir 190 vaikų¹⁴⁹.

1944 m. kovo 27 d. H.K.P. stovykloje taip pat buvo įvykdyta vaikų išvežimo akcija. Anksti ryte prie stovyklos vartų atvyko

oberšarfiureris Richteris. Kartu su juo atvažiavo gestapininkai (tarp jų buvo M. Weisas) ir policininkai. Stovyklos komendantui Kolyšui buvo pasakyta, kad visuose Ostlando lageriuose H. Himmlerio įsakymu vyksta nedarbingų žmonių (vaikų, senelių, ligonių) pašalinimo akcija. Kai kurie tėvai dar bandė slėpti savo vaikus. Stovyklos gyventojus ištiko šokas ir apėmė panika. Įsibrovėliai pradėjo daryti kratas ieškodami vaikų ir senelių. Surastieji buvo atvaryti į šalia stovyklos vartų esančią aikštę. Iš viso surinkta apie 150–200 vaikų. Motinos, bandžiusios ginti savo vaikus, buvo žiauriai mušamos. Viena moteris (Žukovska) M. Weisą pavadino vaikų žudiku. Šis parklupdė moterį ant žemės ir pistoleto šūviu į pakaušį nušovė. Paskui vaikai buvo sumesti į sunkvežimius ir išvežti nežinoma kryptimi. Tik labai nedaugeliui vaikų pavyko pasislėpti ir išvengti išvežimo. Jie liko gyventi nelegaliai iki pat stovyklos likvidavimo¹⁵⁰.

Gegužės pabaigoje duotas įsakymas dalį stovyklos žydų išsiųsti į Kazlų Rūdos durpyną. Savanorių važiuoti neatsirado. Tuomet vokiečiai su žydų policininkais surinko apie 200 žmonių ir juos išsiuntė į Kazlų Rūdą. Tik nedaugelis ten išsiųstų liko gyvi. Iki 1944 m. liepos mėn. H.K.P. stovykloje liko apie 900 žydų. Nujausdami artėjančią stovyklos likvidaciją žydai įrenginėjo slėptuves, kiti ruošėsi aktyviam pasipriešinimui. 1944 m. birželio 30 d. H.K.P. viršininkas mjr. K. Plagge pranešė žydams apie būsimą stovyklos evakavimą ir bandė nuraminti išsigandusius žydus. Tos pačios dienos vakare grupė žydų per šaltkalvių dirbtuvių sienoje išpjautą skylę mėgino pabėgti. Juos pastebėjo sargybiniai ir pradėjo šaudyti. Kai kuriems pavyko pabėgti, tačiau buvo nemažai nušautų, tarp jų stalių dirbtuvių vedėjas, partizanų grupės narys Dovydas Aizenfeldas¹⁵¹. Kitą dieną stovykloje buvo surengtas kalinių patikrinimas. Daug žmonių liko sėdėti slėptuvėse ir nesiregistravo. Liepos 2 d. ankstų rytą į H.K.P. stovyklą

atvažiavo ginkluoti gestapininkai ir esesininkai. Visiems žydams įsakyta išeiti iš butų bei slėptuvių ir sėstis į sunkvežimius. Jokios mantos su savimi įsakyta neimti. Daug nevilties nualintų žydų pakluso nacių įsakymui, kiti liko slėptuvėse. Sunkvežimiai kas 20 minučių vežė naujas aukas į Panerius. H.K.P. stovyklos žydai buvo sušaudyti tomis pačiomis dienomis kaip ir „Kailio“ stovyklos žydai. Paneriuose 1944 m. liepos 2–3 d. sušaudyta apie 600 H.K.P. stovyklos žydų. Keli šimtai pasislėpė slėptuvėse. Liepos 4 d. naktį Vilnių bombardavo sovietų aviacija. Stovyklos pasipriešinimo grupė išėjo iš slėptuvės, nužudė kelis esesininkus ir iš miesto pabėgo. Dalį slėptuvėse surastų žydų vokiečiai sušaudė tos pačios dienos rytą. Išsigelbėjo tik apie 120–150 žydų¹⁵².

Žydų darbo stovykla prie karo ligoninės Antakalnyje likviduota pirmomis 1944 m. liepos dienomis. Apie 80 ten dirbusių žydų buvo atvežti į „Kailio“ fabriko stovyklą. Tarp jų buvo ir Europoje žinomas rentgenologas dr. Samuelis Margolis. Atvežtieji kartu su „Kailio“ fabriko darbininkais sušaudyti Paneriuose 1944 m. liepos 3 d.¹⁵³

Gestapui pavaldžioje žydų darbo stovykloje dirbo apie 80 žydų. Jie buvo apgyvendinti nedideliame kalėjime Rasų gatvėje. 1944 m. liepos pradžioje gestapininkai juos išsivežė į Kauną ir sušaudė IX forte¹⁵⁴.

Nacių okupacijos pabaigos sulaukė tik apie 2–3 tūkst. Vilniaus žydų (iš beveik 60 tūkst. gyvenusių prieš karą)¹⁵⁵. „Lietuvos Jeruzalė“ buvo visiškai sunaikinta.

GETO ANTIFAŠISTINIS POGRINDIS IR PARTIZANAI

Po masinių 1941 m. rudens žudynių tarp geto jaunimo vis labiau stiprėjo pasipriešinimo nuotaikos. 1942 m. sausio 1 d. gete buvo išleistas pirmas atsišaukimas. Jo tekstą parašė Aba Kovneris. Atsišaukimas pradėtas šūkiu:

„Nesileisime vedami kaip avys į skerdyklą!“ Atsišaukime buvo rašoma, kad Hitleris nutarė sunaikinti visus Europos žydus ir Vilniaus žydams buvo lemta būti pirmiems šios tragedijos liudytojams. Toliau raginama likti laisvais žmonėmis ir žūti kovojant, bet nesusitaikyti su žudikų valia ir pasyviai laukti mirties¹⁵⁶. Sumanymas įkurti gete pasipriešinimo organizaciją kilo sionistinės „Beitar“ („Tėvynės sargo“) organizacijos vadovui Josifui Glazmanui. Steigiamasis posėdis įvyko 1942 m. sausio 21 d. J. Glazmano bute. Dalyvavo buto šeimininkas, A. Kovneris. Nutarta įsteigti Jungtinę partizanų organizaciją (FPO). Ši organizacija suvienijo įvairių politinių pažiūrų žydus: sionistus, komunistus, bundininkus. FPO štabo nariais buvo išrinkti Icikas Vitenbergas (komendantas, komunistų atstovas), J. Glazmanas („Beitar“ atstovas), A. Kovneris, Abraomas Chvoinkas ir Nisanas Reznikas (sionistų ir Bundo atstovai). Organizacija iš pradžių steigėsi trejetų, vėliau – penketų principu. Penketai sudarė būrius, o būriai – du batalionus, kuriems vadovavo A. Kovneris ir J. Glazmanas. Iš viso FPO priklausė apie 300 narių. Be to, dar buvo žvalgybos, ryšių ir karinių instruktorių būriai¹⁵⁷. Svarbiausiu veiklos tikslu FPO laikė ginkluoto sukilimo gete parengimą. Tuo norėta apsaugoti gete likusius žydus nuo visiško sunaikinimo. FPO verbavo naujus narius, kaupė ginklus, vykdė diversijas ir sabotažo aktus, užmezgė ryšius su sovietų partizanais ir pagrindininkais. FPO štabas parengė kovinę instrukciją, kurioje buvo aptarti veiksmų planai aliarmo atveju, gatvių karo taktika ir kiti kovos veiksmai. Ginkluoto sukilimo signalu buvo pasirinktas slaptažodis „Liza šaukia!“ (žuvusios pasipriešinimo dalyvės Lizos Magun garbei)¹⁵⁸.

Burbiškių kariniuose sandėliuose dirbantys žydai vogė ten laikomus ginklus ir slapta įnešdavo juos į getą. Šiame itin rizikingame darbe pasižymėjo Borisas Goldšteinas: jam pavyko į getą atnešti ir perduoti

FPO nemažai ginklų. Per gana trumpą laiką geto pagrindis įsigijo 5 kulkosvaidžius, 50 granatų, 30 revolverių, keletą šautuvų ir daug šovinių¹⁵⁹.

FPO ieškojo ryšių su kitomis Vilniuje veikiančiomis antifašistinėmis grupėmis ir organizacijomis. 1942 m. pradžioje senas komunistas Janas Pševalskis Vilniuje suorganizavo prokomunistinę lenkų antifašistų organizaciją „Związek Walki Czynnej“ („Aktyvios kovos sąjunga“). Joje buvo apie 60–80 narių. 1942 m. pavasarį FPO užmezgė ryšius su J. Pševalskio vadovaujama „ZWCz“, vėliau ir pagrindiniu komunistų partijos Vilniaus miesto komitetu, kuriam iš pradžių vadovavo Juozas Vitas-Valūnas. Į LKP(b) Vilniaus miesto komitetą taip pat buvo išrinkti J. Pševalskis (slap. Jankovskis), Makaras Korablikovas (Volodia), FPO vadas I. Vitenbergas (Leonas), B. Šeršnevskis (Juodaitis) ir Vacys Kazlauskas (Biliūnas)¹⁶⁰.

Į FPO veiklą įsitraukė ir neżydų tautybės antifašistai. Ryšius su Varšuvos, Kauno ir Šiaulių getais FPO palaikė per lenkę Ireną Adamovič. Austras viršila Antonas Schmidtas savo sunkvežimiu vežiojo geto kurjerius į Varšuvą ir Balstogę. 1942 m. balandžio mėn. už pagalbą žydams jis buvo suimtas ir sušaudytas¹⁶¹. Geto pagrindžiui talpininkavo ir daugiau neżydų tautybės asmenų. Vokiškose įstaigose dirbantys žydai stengėsi visokiausiais būdais kenkti okupantams vykdydami sabotažo ir diversijos aktus. Burbiškėse dirbęs inžinierius Icchakas Ratneris sukonstravo miniatiūrinį cheminį prietaisą, kurį įmetus į tanko degalų baką, po 8 valandų įvykdavo sprogimas. Geto partizanų grupės narys Levas Distelis karinėse dirbtuvėse remontavo vokiečių zenitinius pabūklus. Per kelis 1942 m. mėnesius jis sugadino 43 patrankas. Bezdonių stovykloje dirbę žydai darbininkai 1942 m. vasario 20 d., vadovaujami FPO nario Giršo Levino, sugadino daugiau kaip 100 m bėgių geležinkelio linijoje Vilnius–Ignalina. FPO nariai su

lenkų ir lietuvių darbininkų pagalba 1942 m. sausio mėn. suorganizavo didelį gaisrą Vilniaus „Kailio“ fabrike. Gaisro metu sudegė dešimtys tūkstančių vokiečių kariuomenei paruoštų puskailinių. Panašių sabotažo aktų buvo labai daug. Beveik visi geto darbininkai laikė savo pareiga kuo labiau kenkti naciams¹⁶².

1942 m. gegužės mėn. grupė geto kovotojų įvykdė geležinkelio diversiją netoli Naujosios Vilnios: buvo susprogdintas į Polocką vykęs vokiečių traukinys. Nuo bėgių nuversta dvylika vagonų su ginklais ir kareiviais¹⁶³.

Po 1943 m. balandžio 5 d. žudynių tarp Vilniaus geto kalinių paplito prieštaringos nuotaikos. Vieni visai pasyviai ir su baime laukė būsimų įvykių, tikėdamiesi stebuklingo išsigelbėjimo, kitus (pirmiausia geto jaunimą) vis labiau apėmė ryžtingo pasipriešinimo nuotaikos. Vis daugiau žydų mėgino pabėgti iš geto į miškus ir prisijungti prie ten veikiančių sovietų partizanų, kiti būrėsi į antifašistinę pogrindį. Geto jaunimas ėmė priešintis ir kolaborantinei geto vadovybės politikai. Tarp geto vadovybės (J. Genso) ir FPO brendo neišvengiamas konfliktas. J. Gensas svarbiausiu pasipriešinimo kurstytoju laikė J. Glazmaną ir nutarė jo atsikratyti. 1943 m. birželio 26 d. J. Genso įsakymu geto kriminalinės paieškos vadovas Osteris prie geto vartų suėmė iš darbo grįžtantį J. Glazmaną. Suimtajį buvo numatyta išsiųsti į Riešės darbo stovyklą. Tą pačią dieną žydų policininkus užpuolė FPO nariai ir J. Glazmaną išlaisvino. J. Genso autoritetas po šio įvykio smarkiai smuko. Vis dėlto J. Glazmanas su grupe savo šalininkų geranoriškai išvyko į Riešės stovyklą¹⁶⁴.

1943 m. birželio pabaigoje gestapas suėmė kelis pagrindinio Vilniaus miesto komunistų partijos komiteto narius (J. Vitą, V. Kazlauską). Kankinami suimtieji gestapui paminėjo ir I. Vitenbergo pavardę. Liepos 8 d. B. Kittelis pareikalavo, kad geto valdžia

išduotų I. Vitenbergą. Liepos 15 d. policija I. Vitenbergą suėmė, tačiau vedamą iš geto FPO nariai jį išlaisvino. Kitą dieną gestapas pateikė ultimatumą: jei I. Vitenbergas iki liepos 16 d. 18 val. neatvyks į policiją, getas bus sunaikintas. Geto valdžia įtikinėjo I. Vitenbergą pasiduoti. Jis ryžosi pasiduoti ir FPO vadu paskyrė A. Kovnerį. Tą pačią dieną I. Vitenbergas išėjo iš slėptuvės ir prie geto vartų gestapininkai jį suėmė. Kitą dieną gete jau buvo žinoma, kad gestapininkai I. Vitenbergą nukankino¹⁶⁵. I. Vitenbergo poelgis sujaudino visą getą. Geto kaliniai kalbėjo apie jį kaip apie didvyrį, paaukojusį savo gyvybę dėl kitų žydų. FPO autoritetas gete dar labiau išaugo. Po šio įvykio FPO nutarė siųsti savo narius į sovietų partizanų būrius.

Pirmoji grupė iš geto išėjo 1943 m. liepos 24 d.¹⁶⁶ Rugpjūčio pradžioje Vilniaus geto žydus esesininkai pradėjo gabenti į Estijos lagerius, netrukus prasidėjo geto likvidavimas. Tai dar labiau paskatino FPO narius ir kitus žydus išeiti iš geto pas partizanus. Kiti FPO nariai rengėsi ginkluotam pasipriešinimui pačiame gete. Rugsėjo pirmomis dienomis gete buvo vykdoma dar viena išvežimo į Estijos lagerius akcija. Gete pasilikę FPO nariai nutarė priešintis. Ligoninės gatvėje jie ėmė statyti barikadą, tačiau staiga atvykę policininkai čia buvusius jaunolius suėmė – juos kažkas išdavė. Suimtieji buvo nuvežti į gestapą ir ten žiauriai kvočiami reikalaujant išduoti kitus pogrindininkus ir jų slėptuves. Kai kuriuos net atgabeno į getą parodyti ginklų ir žmonių slėptuves. Kita barikada buvo įrengta šalia namo Strašuno gatvėje Nr. 12. Geto partizanai ugnimi pasitiko čia atvykusius policininkus. Per susišaudymą žuvo bataliono vadas Jechielis Šeinboimas. Tuomet vokiečiai pastatą užminavo ir susprogdino. Po jo griuvėsiais žuvo apie 100 žmonių¹⁶⁷. 1943 m. rugsėjo 11 d. į Fiodoro Markovo partizanų brigadą prie Naručio ežero buvo išsiųsta

grupė Vilniaus geto kovotojų; jiems pavyko be aukų pasiekti brigados stovyklą. Paskutinę geto gyvavimo dieną (1943 m. rugsėjo 23 d.) apie 150 FPO narių sugebėjo kanalizacijos trasomis pabėgti iš apsupto geto ir pasiekti Rūdninkų girią¹⁶⁸. Prisišlieję prie sovietų partizanų žydai turėjo galimybę išvengti mirties ir prisidėti prie ginkluotos kovos su fašizmu, atkeršyti už nacių įvykdytas masines žydų žudynes. 1943 m. vasarą ir rudenį į sovietų partizanų būrius išvyko apie 360 Vilniaus geto kovotojų. Dalis jų žuvo pakeliui į miškus. 1943 m. lapkričio 5 d. iš Rūdninkų girios Lietuvos partizaninio judėjimo štabo viršininkui Antanui Sniečkui buvo pranešta, kad nutarta sudaryti keturis žydų partizanų būrius po 65 žmones kiekviename būryje. Būrių vadais buvo paskirti A. Kovneris, M. Brantas, Samuilas Kaplinskis ir A. Aronovičius. Vėliau šie būriai buvo pavadinti „Keršytoju“, „Už pergalę“, „Mirtis fašizmui“ ir „Kova“. Kauno geto žydai sukūrė partizanų būrį „Mirtis okupantams“, kuriame buvo ne mažiau kaip 200 partizanų. Taigi išeitų, jog dauguma 1943 m. pabaigoje Rūdninkų girioje veikusių sovietų partizanų (apie 500 iš 650) buvo žydai; tik pusė partizanų buvo ginkluoti¹⁶⁹. Lietuvos partizaninio judėjimo štabo duomenimis, iš 3904 Lietuvoje veikusių sovietų partizanų 676 buvo žydai¹⁷⁰. Tačiau sovietų partizaninio judėjimo vadovybė netoleravo grynai nacionalinių partizanų būrių. „Kova“ ir „Mirtis fašizmui“ buvo sujungti su lietuvių būriais ir liko tik du žydų būriai – „Keršytojas“ ir „Už pergalę“¹⁷¹. Šiuose dviejuose būriuose buvo daugiau kaip 200 partizanų. Žydų partizanai įvykdė keletą didelių kovos operacijų. Vilniaus–Varėnos geležinkelio ruože buvo nuversti trys vokiečių traukiniai, be to, jie sudegino tris tiltus, Valkininkuose susprogdino gamyklą, elektros stotį Vilniuje ir t. t. Kovose su naciais pasižymėjo žydų partizanai J. Rudnickis (Aradas), Vitka Kempner, Grigorijus

Gurevičius, Chaimas Lazaris, Zelda Tréger ir daug kitų žydų kovotojų¹⁷².

Prof. Dovo Levino tyrimais, pas sovietų partizanus pasitraukė apie 1150 žydų pagrindžio organizacijų narių ir 650 neorganizuotų žydų (64 proc. bėglių buvo Vilniaus geto žydai). Be jų, dar apie 200 bėglių dėl įvairių priežasčių nepasiekė partizanų būrių (dažniausiai žūdavo traukdamiesi). Apie 850 žydų partizanų kovojo Lietuvos partizanų būriuose, apie 450 – Baltarusijos partizanų būriuose („Vorošilovo“, „Spartako“ brigadose ir kt.), apie 250 slapstėsi miškuose kartu su šeimomis. Partizanų būriuose žuvo apie 156 ir bėgdami iš geto – 150 žydų¹⁷³.

Galima drąsiai teigti, jog žydų vaidmuo sovietų partizaniniame judėjime buvo reikšmingas. Žydai jame dalyvavo aktyviau negu kitų Lietuvos tautybių žmonės. Žydai sugebėjo nepasiduoti žiauriam likimui ir nepalankiausiomis sąlygomis kovojo dėl savo gyvybės, laisvės ir tautinės garbės.

VILNIAUS GETO ŽYDAI ESTIJOS LAGERIUOSE

Likvidavus Vilniaus getą, apie 8,5–9,5 tūkst. buvusių geto kalinių buvo išvežta į Estijos darbo stovyklas¹⁷⁴. 1943–1944 m. Estijoje veikė Vaivaros koncentracijos stovykla. Ji turėjo 27 dukterines stovyklas (filialus) įvairiose Estijos vietovėse. Vaivaros lagerių kompleksui vadovavo SS haupšturmfiureris Hansas Aumeieris. Kalinius saugojo vokiečių ir estų esesininkai¹⁷⁵. Didžiausi lageriai buvo Vaivaroje, Kloogoje ir Lagedėje. Juose dirbo po 1–2 tūkst. kalinių.

Pirmas Vilniaus geto kalinių ešelonas iš Vaivaros buvo nukreiptas į Kloogos lagerį. Tuomet jame kalėjo apie 400 vyrų ir 150 moterų. Kaliniai buvo suskirstyti į brigadas ir dirbo sunkius fizinius darbus. Vyrų nešiojo cemento maišus iš gamyklos į geležinkelio stotelę (apie 150 m nuo gamyklos). Prižiū-

rėtojai kalinius mušdavo lazdomis. Kiti kaliniai dirbo cemento gamykloje, skalūnų skaldyklose, kirto mišką. Moterys dirbo tuos pačius sunkius darbus kaip ir vyrai. Darbo diena trukdavo 10–12 valandų. Už menkiausius režimo pažeidimus kaliniai buvo mušami bižūnais po 25 kirčius. Kiekvienas kalinys turėjo savo numerį. Maitinimas lageryje buvo labai prastas: kasdien kaliniai gaudavo po 340 g duonos, skystos sriubos ir kavos pakaitalo (vok. *Ersatzkoffe*). Dėl nepakeliamų gyvenimo sąlygų lageriuose ėmė plisti ligos. Susirgę kaliniai nebuvo gydomi. Kloogos lageryje vyriausiuoju sanitaru dirbo daktaras vokiečių Bodmanas. Jo nurodymu ligoniai buvo nuodijami suleidžiant nuodų ampules¹⁷⁶. Vaivaros koncentracijos stovykloje per kelis mėnesius iš tūkstančio kalinių žuvo 600¹⁷⁷.

Lageriuose nuolat buvo vykdomos kalinių selekcijos: mirčiai atrinkdavo senius, ligonius ir vaikus. 1944 m. vasario mėn. apie 800 Vilniaus žydų ligonių, vaikų ir senelių iš Estijos lagerių buvo išvežta sunaikinti į Lenkijoje esančias koncentracijos stovyklas¹⁷⁸. Dauguma lagerių buvo įsteigti rytinėje Estijos dalyje, pelkėtose, miškingose ir retai gyvenamose vietose. Pabėgti iš jų buvo beveik neįmanoma. Vis dėlto ir Estijos lageriuose buvę Vilniaus geto kaliniai įkūrė pagrindines grupes ir visaip stengėsi palaikyti tarpusavio solidarumo bei pagalbos dvasią. Kartais kaliniai mėgindavo iš lagerio pabėgti. Iš Eredos lagerio pabėgo 14 kalinių. Jie miške slėpėsi 56 dienas, kol sulaukė Raudonosios armijos atėjimo¹⁷⁹.

Vilniaus geto kaliniai buvo kalinami įvairiuose Vaivaros koncentracijos stovyklos filialuose. Yra žinoma, kad jie kalėjo Kloogos, Kiviolio, Auverio, Fifikonės, Lagedės, Eredos ir kituose lageriuose. Lagedės lageryje buvo kalinamas rašytojas Hermanas Krukas. Jis slapta rašė Vilniaus geto dienoraštį. Prieš stovyklos likvidavimą H. Krukas draugams parodė vietą, kurioje užkasė savo dienoraštį. Po išlaisvinimo Nisanas Anoli-

kas dienoraštį paėmė ir perdavė jį A. Kovneriui, kuris jį nuvežė į Izraelį¹⁸⁰.

1944 m. vasarą prasidėjo Estijos lagerių likvidavimas. Dalis kalinių buvo siunčiama į Štuthofio koncentracijos stovyklą ir Rytprūsių lagerius. Dauguma jų ten ir žuvo¹⁸¹. 1944 m. liepos mėn. buvo išžudyti visi Kiviolio lagerio seneliai ir ligoniai. Dar prieš tai buvo likviduotas Eredos lageris. Priartėjus Raudonajai armijai, naciai nutarė likviduoti visus likusius lagerius. 1944 m. rugsėjo 19 d. Kloogos lagerio kaliniai vyrai buvo išrikiuoti patikrinimui. Apie 300 sveikesnių vyrų išvedė neva malkų vežti. Apie vidurdienį miške nuaidėjo šūviai. Po kurio laiko į lagerį vėl atvyko ginkluoti esesininkai ir paėmė 30 kalinių. Netrukus miške vėl nuaidėjo šūviai. Visi suprato, kad kalinių laukia mirtis. Likusieji lageryje puolė slėptis. Šitaip išsigelbėjo dalis Kloogos lagerio kalinių¹⁸².

Pasak liudytojų parodymų, Kloogos lageryje buvo nužudyta apie 2,5 tūkst. kalinių. Aukų lavonai buvo sudeginti keliuose dideliuose laužuose. Išsigelbėjo tik 82 kaliniai¹⁸³.

IŠVADOS

Vilniaus žydų bendruomenės ir geto istoriją nacių okupacijos laikotarpiu galima suskirstyti į keletą laikotarpių: 1) žydų diskriminavimas ir žudymas iki geto įsteigimo (1941 m. birželio 24 d.–1941 m. rugpjūtis); 2) getų (Nr. 1 ir Nr. 2) suformavimo ir masinių žudynių laikotarpis (1941 m. rugsėjis–lapkritis); 3) stabilizacijos laikotarpis (1941 m. gruodis–1943 m. kovas); 4) mažųjų getų, darbo stovyklų ir Vilniaus geto likvidavimo laikotarpis (1943 m. balandis–rugsėjis); 5) likusių Vilniaus geto gyventojų kalinimas Estijos koncentracijos stovyklose ir Vilniaus darbo stovyklose (1943 m. spalio–1944 m. rugsėjis).

Vilniaus žydų diskriminavimas ir persekiojimas prasidėjo jau pirmomis nacių oku-

pacijos dienomis. Vokiečių karo komendantūra ir saugumo policija bei naciams talkininkaujanti lietuviškoji administracija (Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas, policija, savisaugos daliniai) leido žydus diskriminuojančius nuostatus, įsakymus, organizavo žydų areštus, kalinimą ir pirmuosius šaudymus. Žydams buvo įsakyta nešioti skiriamuosius ženklus, jiems uždrausta vaikščioti centrinėmis miesto gatvėmis, apribotas maisto produktų pardavimas, jie buvo masiškai atleidžiami iš darboviečių, iš jų atimtos susisiekimo priemonės ir radijo aparatai, uždrausta naudotis viešojo susisiekimo transportu, poilsio vietomis ir t. t. 1941 m. rugpjūčio pradžioje vokiečių karinę administraciją pakeitus civilinei vokiečių administracijai (komisarams), politinis žydų diskriminavimas ir terorizavimas dar labiau sustiprėjo. Masiniai žydų areštai ir šaudymai prasidėjo 1941 m. liepos viduryje. Iš pradžių jie buvo gana neorganizuoti ir chaotiški. Žydai buvo suimami gatvėse, darbovietėse ir butuose. Suimtieji iš pradžių buvo gabenami į Lukiškių kalėjimą, o iš ten sušaudyti į Panerius. Areštus ir konvojavimą vykdė vokiečių gestapininkai, lietuvių viešojo policija, savisaugos daliniai ir ypatingojo būrio nariai. Masinės žudynės Paneriuose dažniausiai vykdė vokiečių saugumo policijai ir SD pavaldus ypatingasis būrys (*Sonderkommando*). Sušaudyti varomiems žydams buvo sakoma, kad jie yra siunčiami į darbus. Pirmųjų masinių akcijų metu dažniausiai buvo šaudomi žydų vyrai. Nužudytųjų pinigų ir vertingų daiktų konfiskavo nacių valdžia. Iki 1941 m. rugsėjo mėn. galėjo būti nužudyta apie 7 tūkst. Vilniaus žydų.

Didžiausios žudynės įvykdytos pradinio geto formavimo ir egzistavimo laikotarpiu. Jos prasidėjo 1941 m. rugsėjo pirmomis dienomis. Vien rugsėjo mėn. nužudyta daugiau kaip 8 tūkst. Vilniaus žydų. Šių akcijų metu masiškai buvo šaudomi ne tik vyrai, bet ir moterys su vaikais. Šaudė minėtas ypatinga-

sis būrys, kartais jam talkininkaudavo Vilniuje dislokuoti lietuvių policijos batalionai.

Vilniaus getas buvo suformuotas 1941 m. rugsėjo 6 d. Senamiestyje veikė du getai (Didysis ir Mažasis, arba Nr. 1 ir Nr. 2). Didžiajame gete buvo įkalinta apie 29 tūkst., Mažajame – apie 9 tūkst. žydų. Getai buvo perpildyti žmonių. Gyvenamojo ploto trūkumo problemą nacių valdžia „sprendė“ masinių žudynių akcijomis. Okupacinė valdžia ketino laikinai palikti gyvus tik darbingus ir kvalifikuotus amatininkus su šeimomis. Likusieji žydai turėjo būti sušaudyti. Per kelias 1941 m. spalio mėn. vykusias akcijas visiškai likviduotas Mažasis getas. Tačiau masinės žudynės tęsėsi beveik iki pat 1941 m. pabaigos. Nuo karo pradžios iki 1942 m. nužudyta apie 33 tūkst. žydų (iš 58 tūkst., gyvenusių iki karo). Gete liko gyventi apie 15 tūkst. žydų.

Nuo 1941 m. pabaigos iki 1943 m. kovo mėn. masinės žydų žudynės nebuvo vykdomos. Šis laikotarpis vadinamas stabilizacijos (ramiuoju) laikotarpiu. Vokietijai nepavykus laimėti „žaibiško karo“ prieš Sovietų Sąjungą, darbo jėgos poreikis vokiečių karo ekonomikai labai padidėjo. Dėl to nacių valdžia nutarė laikinai palikti gyvus kvalifikuotus žydų darbininkus su šeimomis. Šiuo laikotarpiu geto gyvenimas reliatyviai tapo normalus ir stabilus. Nusistovėjo geto administracinė struktūra, vyko kasdieninis darbas. Getas tapo savotiška „valstybe valstybėje“, turinčia savo valdžią, policiją, dirbtuves, dvasinio ir kultūrinio gyvenimo formas bei institucijas. Aukščiausia geto savivaldos institucija buvo Žydų taryba (*Judenrat*). Jai buvo pavaldi geto policija bei įvairūs skyriai: darbo, sveikatos apsaugos, socialinio aprūpinimo, maisto, butų ir kt. Ypač svarbus buvo darbo skyrius. Geto vadovybė manė, kad tol, kol vokiečiams ekonomiškai bus naudingas žydų darbas, jie geto nelikviduosią. Su tuo geto vadovybė siejo geto išlikimo ir išsaugojimo viltis. Beveik visi darbingo am-

žiaus žydų vyrai ir moterys dirbo įvairiose gamyklose, dirbtuvėse ir darbo stovyklose. 1943 m. vasarą apie 14 tūkst. (du trečdaliai) geto gyventojų dirbo įvairiausius darbus. 1942 m. liepą vokiečių valdžios nutarimu Žydų taryba buvo paleista ir vienvaldžiu geto savivaldos viršininku tapo J. Gensas.

1943 m. kovo mėn. baigėsi Vilniaus geto stabilizacijos laikotarpis. Tuomet buvo likviduoti Vilniaus apygardoje esantys mažieji getai (Švenčionių, Ašmenos, Salų). Dalis jų gyventojų perkelti į Vilniaus getą, kiti traukiniu atvežti į Panerius ir čia sušaudyti (iš viso apie 5 tūkst. žmonių).

1943 m. vasarą buvo likviduotos provincijoje esančios Vilniaus geto žydų darbo stovyklos (Baltosios Vokės, Bezdonių, Kenos). Šių gestapo akcijų metu nužudyta keli šimtai žydų. Vykdamas H. Himmlerio 1943 m. birželio 21 d. įsakymą dėl getų likvidavimo Ostlande, nuo 1943 m. rugpjūčio pradėta laipsniškai likviduoti Vilniaus getą. Šiai operacijai vadovavo SS oberšarfiureris B. Kittelis. Paskutinė geto likvidavimo fazė – 1943 m. rugsėjo mėn. Iki rugsėjo pabaigos Vilniaus getas buvo likviduotas. Dauguma moterų ir vaikų (apie 5–7 tūkst.) buvo išvežti į Vokietijos koncentracijos stovyklas ir ten nužudyti. Žydų vyrai (apie 2 tūkst.) išvežti į Estijos lagerius, o jaunos moterys (apie 1,4–1,7 tūkst.) – į netoli Rygos esančią Kaizervaldo koncentracijos stovyklą. Dar keli šimtai senelių ir ligonių geto likvidavimo metu sušaudyti Paneriuose.

Po Vilniaus geto likvidavimo keli tūkstančiai žydų buvo palikti dirbti „Kailio“ fabrike, kariuomenės autoremonto dirbtuvėse (H.K.P.), karo ligoninėje ir gestapo dirbtu-

vėse. 1944 m. liepos pradžioje, Raudonajai armijai priartėjus prie Vilniaus, dauguma šiose stovyklose dirbusių žydų buvo išžudyti. Taip pat naciai 1944 m. rugsėjo mėn. pasielgė ir su Estijos lageriuose kalintais Vilniaus žydais. Nacių okupacijos ir karo pabaigos sulaukė vos 2–3 tūkst. Vilniaus žydų. Lyginant Vilniaus geto istoriją su Kauno ir Šiaulių getais, pastebima tam tikrų skirtumų. Vilniaus getas egzistavo trumpiau negu Kauno ir Šiaulių getai – tik dvejus metus (nuo 1941 m. rugsėjo 6 d. iki 1943 m. rugsėjo 23 d.), o Kauno ir Šiaulių getai – beveik trejus metus (nuo 1941 m. rugpjūčio vidurio iki 1944 m. liepos vidurio). Pastarieji du getai buvo likviduoti pačioje nacių okupacijos pabaigoje, o Vilniaus getas – jau 1943 m. rugsėjo mėn. Be to, Vilniaus getas buvo įsteigtas beveik mėnesiu vėliau negu Kauno ir Šiaulių getai. Ankstyvą Vilniaus geto likvidavimą tikriausiai nulėmė sovietų partizaninio judėjimo stiprėjimas Vilniaus srityje. Vokiečių saugumo policijos požiūriu, Vilniaus getas buvo potencialus pavojaus šaltinis, nes iš geto gana masiškai bėgantys jauni žydai papildydavo Vilniaus srityje veikiančių sovietų partizanų būrius. Dėl to okupacinė valdžia nutarė nepertvarkyti Vilniaus geto į SS koncentracijos stovyklą, kaip tai buvo padaryta su Kauno ir Šiaulių getais, bet iš karto jį likviduoti.

Dar vienas specifinis Vilniaus geto istorijos bruožas – itin aktyvus geto kultūrinis gyvenimas. Vilniaus geto kaliniai, tęsdami „Lietuvos Jeruzalės“ tradicijas, net mirties akivaizdoje nenustojo domėtis menu, mokslais, literatūra, savišvieta, rūpinosi dvasiniu tobulėjimu.

Nuorodos

¹ Y. Arad, *Ghetto in Flames: The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust*, New York, 1982.

² G. Šuras, *Užrašai: Vilniaus geto kronika 1941–1944*, V., 1997; H. Kruk, *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania: Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps, 1939–1944*, New Haven and London, 2002; K. Sakowicz, *Dziennik pisany w*

Ponarach od 11 lipca 1941 r. do 6 listopada 1943 r., Bydgoszcz, 1999; A. Суцкевер, „Виленское гетто“, *Черная книга*, В., 1993; M. Rolnikaitė, *Turiu papasakoti*, V., 1963.

³ *Atminties dienos: Tarptautinė konferencija, skirta Vilniaus geto sunaikinimo 50-mečiui 1993 m. spalio mėn. 11–16 d.*, sud. E. Zingeris, V., 1995.

⁴ *Vilniaus getas: kalinių sąrašai*, sud. I. Guzenberg, t. 1, V., 1996; t. 2, V., 1998; *Žydų darbo stovykla HKP: Dokumentai*, sud. I. Guzenberg, V., 2002; R. Kostanian-Danzig, *Spiritual Resistance in the Vilna Ghetto*, V., 2002.

⁵ I. Guzenberg, „Vilniaus getas ir 1942 m. gyventojų surašymas“, *Vilniaus getas: kalinių sąrašai*, t. 1, p. 8–9; Statistikos valdybos 1941 m. sausio 1 d. duomenys apie Lietuvos gyventojų tautinę sudėtį, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-743, ap. 5, b. 46, l. 172.

⁶ „Wilna“, *Enzyklopedie des Holocaust*, München–Zürich, 1995, Bd. III, S. 1599.

⁷ V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, V., 1996, p. 101.

⁸ Ibid., p. 102–103.

⁹ 814-osios karo lauko komendantūros komendanto 1941 m. liepos 25 d. raštas Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto pirmininkui, LCVA, f. R-685, ap. 5, b. 2, l. 15.

¹⁰ V. Brandišauskas, op. cit., p. 108.

¹¹ S. Žakevičiaus per Vilniaus radiją 1941 m. birželio 29 d. pasakytos kalbos tekstas, Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – MAB RS), f. 165–167, l. 9–10.

¹² G. Šuras, op. cit., p. 26–27.

¹³ 1941 m. liepos 4 d. S. Žakevičiaus ir A. Iškausko pasirašytas skelbimas, LCVA, f. R-677, ap. 1, b. 1, l. 11; G. Šuras, op. cit., p. 28–29.

¹⁴ Ibid., p. 30–31; A. Суцкевер, op. cit., c. 217.

¹⁵ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944): Dokumentų rinkinys*, V., 1973, d. 2, p. 28–29.

¹⁶ Ibid., V., 1965, d. 1, p. 108.

¹⁷ „Wilna“, *Enzyklopedie des Holocaust*, Bd. 3, S. 1599; *Wilna unter dem Nazijoch. Berichte von Dr. med. Mozes Feigenberg aufgenommen von Mosze Wajsberg*, Landsberg, 1946, S. 6; Y. Arad, op. cit., p. 59–61.

¹⁸ K. Sakowicz, op. cit., s. 45–46.

¹⁹ LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 36, l. 80 a. p.

²⁰ Pranešimai iš SSRS, Nr. 21, Bundesarchiv-abteilungen Potsdam (BAP), R58/214, S. 147.

²¹ Vilniaus miesto žydų komiteto 1941 m. liepos 24 d. raštas Vilniaus miesto ir apskrities policijos vadui, LCVA, f. R-689, ap. 1, b. 9, l. 244–245.

²² „Wilna“, *Enzyklopedie des Holocaust*, Bd. 3, S. 1600; G. Šuras, op. cit., p. 34.

²³ K. Sakowicz, op. cit., s. 46–51; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 136.

²⁴ G. Šuras, op. cit., p. 35; A. Суцкевер, op. cit., c. 219.

²⁵ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 136.

²⁶ K. Sakowicz, op. cit., s. 51–52.

²⁷ Vilniaus miesto komisaro H. Hingsto 1941 m. rugsėjo 1 d. skelbimas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 45, b. 1848, l. 189–20.

²⁸ Vilniaus miesto komisaro H. Hingsto 1941 m. rugsėjo 3 d. potvarkis Nr. 5, ibid., l. 189–9.

²⁹ I. Guzenberg, op. cit., t. 1, p. 11.

³⁰ Ibid., p. 11.

³¹ Ibid.

³² LCVA, f. R-689, ap. 1, b. 10, l. 37.

³³ I. Guzenberg, op. cit., t. 1, p. 13.

³⁴ Cit. iš G. Šuras, *Užrašai*, p. 36.

³⁵ I. Guzenberg, op. cit., t. 1, p. 13; G. Šuras, op. cit., p. 37. Įvairių autorių ir liudytojų pateikiami geto gyventojų skaičiai skiriasi, tačiau dažniausiai neviršija 40 tūkst. žmonių.

³⁶ G. Šuras, op. cit., p. 37–38; K. Geršaterio 1945 m. gruodžio 22 d. apklausos protokolas, buv. Latvijos SSR KGB archyvas, F. Jeckelno baudžiamoji byla Nr. N-18313, t. 3, l. 81–82.

³⁷ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 136.

³⁸ G. Šuras, op. cit., p. 40; K. Geršaterio 1945 m. gruodžio 22 d. apklausos protokolas, Latvijos SSR KGB archyvas, b. b. Nr. N-18313, t. 3, l. 82.

³⁹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 136; K. Sakowicz, op. cit., p. 53.

⁴⁰ G. Šuras, op. cit., p. 40–41.

⁴¹ Ibid., p. 42–45; A. Rindziunskio parodymai apie Vilniaus žydų žudynes nacių okupacijos metais, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 161, l. 142.

⁴² *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 137.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ A. Rindziunskio 1945 m. gruodžio 21 d. apklausos protokolas, buv. Latvijos SSR KGB archyvas, b. b. Nr. N-18313, t. 3, l. 161.

⁴⁵ K. Sakowicz, op. cit., s. 53–56; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 137.

⁴⁶ Ibid.; K. Sakowicz, op. cit., p. 56.

⁴⁷ Ibid., p. 57.

⁴⁸ G. Šuras, op. cit., p. 50; K. Geršaterio 1945 m. gruodžio 22 d. apklausos protokolas, Latvijos SSR KGB archyvas, b. b. Nr. N-18313, t. 3, l. 82–83.

⁴⁹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 137.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ K. Sakowicz, op. cit., s. 58–60.

⁵² G. Šuras, op. cit., p. 50.

- ⁵³ „Wilna“, *Enzyklopedie des Holocaust*, Bd. 3, S. 1601.
- ⁵⁴ Vilniaus m. savivaldybės referento žydų reikalams 1941 m. lapkričio 28 d. raštas Vilniaus miesto apygardos komisarui, LCVA, f. R-643, ap. 3, b. 195, l. 152.
- ⁵⁵ „Wilna“, *Enzyklopedie des Holocaust*, Bd. 3, S. 1600.
- ⁵⁶ Vilniaus gete dirbančių žydų 1943 m. rugpjūčio 20 d. statistiniai duomenys, LCVA, f. R-614, ap. 1, b. 269, l. 44.
- ⁵⁷ Vilniaus geto darbo skyriaus etatų sąrašas (be datos), *ibid.*, f. R-626, ap. 1, b. 214, l. 18; Geto darbo skyriaus veiklos schema, *ibid.*, l. 19.
- ⁵⁸ Vilniaus geto darbo skyriaus statistiniai duomenys apie žydų darbininkų skaičių 1942 ir 1943 m., *ibid.*, l. 1.
- ⁵⁹ G. Šuras, *op. cit.*, p. 49–50.
- ⁶⁰ „Wilna“, *Enzyklopedie des Holocaust*, Bd. 3, S. 1601.
- ⁶¹ Vilniaus miesto komisaro 1942 m. lapkričio 5 d. nuostatai dėl žydų darbininkų panaudojimo, LCVA, f. R-659, ap. 1, b. 3, l. 43–43 a. p.
- ⁶² G. Šuras, *op. cit.*, p. 51.
- ⁶³ R. Kastanian-Danzig, *op. cit.*, p. 103; H. Kruk, *op. cit.*, p. 391.
- ⁶⁴ R. Kastanian-Danzig, *op. cit.*, p. 105, 106.
- ⁶⁵ G. Šuras, *op. cit.*, p. 51–52.
- ⁶⁶ *Ibid.*, p. 53; Geto administracijos schema, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1843, l. 27; Y. Arad, *op. cit.*, p. 329.
- ⁶⁷ Vilniaus geto Žydų tarybos pirmininko 1942 m. kovo 28 d. raštas žydų reikalų referentui, LCVA, f. R-643, ap. 3, b. 195, l. 100–102.
- ⁶⁸ G. Šuras, *op. cit.*, p. 53–54.
- ⁶⁹ *Ibid.*, p. 54; Geto administracijos schema, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1843, l. 27.
- ⁷⁰ *Ibid.*
- ⁷¹ Žydų tarybos 1942 m. birželio mėn. statistiniai duomenys, LCVA, f. R-643, ap. 3, b. 195, l. 44.
- ⁷² Žydų tarybos 1942 m. liepos mėn. statistiniai duomenys, *ibid.*, l. 30.
- ⁷³ G. Šuras, *op. cit.*, p. 55–56; Vilniaus geto Žydų tarybos pirmininko 1942 m. kovo 28 d. raštas referentui žydų reikalams, LCVA, f. R-643, ap. 3, b. 195, l. 99–100; Y. Arad, *op. cit.*, p. 315.
- ⁷⁴ Vilniaus geto registracijos skyriaus 1942 m. birželio 24 d. raštas referentui žydų reikalams, LCVA, f. R-643, ap. 3, b. 195, l. 46.
- ⁷⁵ Žydų tarybos 1942 m. gegužės mėn. statistiniai duomenys, *ibid.*, l. 51.
- ⁷⁶ Žydų tarybos 1942 m. birželio 26 d. raštas referentui žydų reikalams, *ibid.*, l. 6, 42.
- ⁷⁷ Y. Arad, *op. cit.*, p. 318.
- ⁷⁸ *Ibid.*, p. 316.
- ⁷⁹ G. Šuras, *op. cit.*, p. 56–57; Y. Arad, *op. cit.*, p. 318–320, 326–327.
- ⁸⁰ A. Суцкевер, *op. cit.*, c. 234.
- ⁸¹ Y. Arad, *op. cit.*, p. 320–321.
- ⁸² J. Sobol, „Gyvenimo geismas Vilniaus gete“, *Atminties dienos...*, p. 251–252.
- ⁸³ *Ibid.*, p. 253.
- ⁸⁴ Y. Arad, *op. cit.*, p. 321.
- ⁸⁵ *Ibid.*, p. 331.
- ⁸⁶ A. Суцкевер, *op. cit.*, c. 234–235.
- ⁸⁷ Y. Arad, *op. cit.*, p. 273–275; LSSR NKGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko Makliarskio 1943 m. lapkričio 9 d. specialus pranešimas B. Kobulovui, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1843, l. 5–6.
- ⁸⁸ G. Šuras, *op. cit.*, p. 63.
- ⁸⁹ LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1843, l. 6.
- ⁹⁰ G. Šuras, *op. cit.*, p. 85.
- ⁹¹ Cit. iš G. Šuras, *Užrašai*, p. 85–86.
- ⁹² Г. Аграновский, И. Гузенберг, *Литовский Ерусалим*, В., 1992, с. 27–28.
- ⁹³ Vilniaus miesto komisaro adjutanto Schroederio 1941 m. liepos 10 d. raštas Vilniaus geto žydų policijos viršininkui J. Gensui, Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen Ludwigsburg (ZSTL), Sygn. UdSSR Ordn. 245, Bl. 59; G. Šuras, *op. cit.*, p. 70.
- ⁹⁴ *Ibid.*, p. 71–72.
- ⁹⁵ *Ibid.*, p. 72–74; A. Суцкевер, *op. cit.*, c. 226–227; K. Sakowicz, *op. cit.*, s. 63.
- ⁹⁶ *Ibid.*, s. 64–65.
- ⁹⁷ A. Суцкевер, *op. cit.*, c. 227.
- ⁹⁸ K. Sakowicz, *op. cit.*, s. 65.
- ⁹⁹ *Ibid.*, s. 67.
- ¹⁰⁰ G. Šuras, *op. cit.*, p. 81.
- ¹⁰¹ *Ibid.*, p. 106–109; K. Sakowicz, *op. cit.*, s. 79–83.
- ¹⁰² *Ibid.*, s. 83–84; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 172.
- ¹⁰³ Cit. iš G. Šuras, *Užrašai*, p. 110.
- ¹⁰⁴ *Ibid.*, p. 111; A. Rindziunskio 1945 m. gruodžio 21 d. apklausos protokolas, buv. Latvijos SSR KGB archyvas, b. b. Nr. N-18313, t. 3, l. 163.
- ¹⁰⁵ I. Guzenberg, *op. cit.*, t. 2, p. 11.
- ¹⁰⁶ *Ibid.*, p. 12; *Wilna unter dem Nazijoch*, S. 23–24.
- ¹⁰⁷ I. Guzenberg, *op. cit.*, t. 2, p. 12–13; A. Rindziunskio 1945 m. gruodžio 21 d. apklausos

sos protokolas, buv. Latvijos SSR KGB archyvas, b. b. Nr. N-18313, t. 3, l. 164.

¹⁰⁸ Ibid., l. 14; G. Šuras, op. cit., p. 118–119.

¹⁰⁹ *Wilna unter dem Nazijoch*, S. 24.

¹¹⁰ G. Šuras, op. cit., p. 119–120.

¹¹¹ Ibid., p. 121.

¹¹² Ibid., p. 123–124.

¹¹³ K. Sakowicz, op. cit., s. 96–97.

¹¹⁴ I. Guzenberg, op. cit., t. 2, p. 15; G. Šuras, op. cit., p. 125.

¹¹⁵ K. Sakowicz, op. cit., c. 104.

¹¹⁶ G. Šuras, op. cit., p. 126.

¹¹⁷ Ibid., p. 127–129, 131; *Wilna unter dem Nazijoch*, S. 28–29; A. Rindziunskio 1945 m. gruodžio 21 d. apklausos protokolas, buv. Latvijos SSR KGB archyvas, b. b. Nr. N-18313, t. 3, l. 164–165; Y. Arad, op. cit., p. 404–405.

¹¹⁸ Ibid., p. 131–134, 165, 407–408.

¹¹⁹ G. Šuras, op. cit., p. 136–141; A. Rindziunskio 1945 m. gruodžio 21 d. tardymo protokolas, buv. Latvijos SSR KGB archyvas, b. b. Nr. N-18313, t. 3, l. 165; *Wilna unter dem Nazijoch*, S. 29–31.

¹²⁰ G. Šuras, op. cit., p. 141; *Wilna unter dem Nazijoch*, S. 32.

¹²¹ G. Šuras, op. cit., p. 141–144.

¹²² Y. Arad, op. cit., p. 428–429.

¹²³ G. Šuras, op. cit., p. 147–150; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 172; A. Rindziunskio 1945 m. gruodžio 21 d. tardymo protokolas, buv. Latvijos SSR KGB archyvas, b. b. Nr. N-18313, t. 3, l. 165–166; Y. Arad, op. cit., p. 432.

¹²⁴ G. Šuras, op. cit., p. 151–152.

¹²⁵ Vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus skyriaus 1943 m. lapkričio 11 d. pranešimas, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 33, l. 4.

¹²⁶ Žinios apie įvykius Vilniaus m. policijos 4-os nuovados ribose 1943 m. rugsėjo 27 d., ibid., f. R-689, ap. 1, b. 318, l. 23.

¹²⁷ Ibid., b. 315, l. 67.

¹²⁸ Ibid., b. 318, l. 27.

¹²⁹ Policijos nuovadų pranešimai apie sulaikytus žydus, ibid., b. 315, l. 67–71, 73–94; b. 317, l. 32, 41; b. 318, l. 27–29, 38.

¹³⁰ K. Sakowicz, op. cit., s. 107–108, 112–113.

¹³¹ Ibid., s. 117.

¹³² Ibid., s. 117–119.

¹³³ Ibid., s. 121–131.

¹³⁴ Ibid., s. 132.

¹³⁵ G. Šuras, op. cit., p. 58–59.

¹³⁶ I. Guzenberg, op. cit., t. 2, p. 6.

¹³⁷ G. Šuras, op. cit., p. 60.

¹³⁸ I. Guzenberg, op. cit., t. 2, p. 7.

¹³⁹ G. Šuras, op. cit., p. 156–159.

¹⁴⁰ Ibid., p. 160–162.

¹⁴¹ Ibid., p. 164–166; L. Zlatkovičiaus 1944 m. rugpjūčio 19 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1848, l. 80.

¹⁴² Ibid.

¹⁴³ Ibid.

¹⁴⁴ I. Guzenberg, op. cit., t. 2, p. 8.

¹⁴⁵ *Wilna unter dem Nazijoch*, S. 36; I. Guzenberg, op. cit., t. 2, p. 9.

¹⁴⁶ *Wilna unter dem Nazijoch*, S. 39.

¹⁴⁷ Vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus skyriaus viršininko R. Neugebauerio 1943 m. spalio 29 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1290, l. 41.

¹⁴⁸ *Wilna unter dem Nazijoch*, S. 40–41.

¹⁴⁹ H. K. P. Ost 562 administracijos 1944 m. vasario 19 d. raštas, LCVA, f. R-1550, ap. 1, b. 6, l. 58.

¹⁵⁰ *Wilna unter dem Nazijoch*, S. 46–48; A. Суцкевер, op. cit., c. 229–230.

¹⁵¹ *Wilna unter dem Nazijoch*, S. 51.

¹⁵² Ibid., S. 52; I. Guzenberg, op. cit., t. 2, p. 10; R. Geršono 1944 m. rugpjūčio 19 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1848, l. 77.

¹⁵³ *Wilna unter dem Nazijoch*, S. 59–60; I. Guzenberg, op. cit., t. 2, p. 10.

¹⁵⁴ *Wilna unter dem Nazijoch*, S. 60; I. Guzenberg, op. cit., p. 10–11.

¹⁵⁵ Y. Arad, op. cit., p. 470.

¹⁵⁶ A. Суцкевер, op. cit., c. 240.

¹⁵⁷ Y. Arad, op. cit., p. 234–237; R. Margolis, „Pogrindinė antifašistinė organizacija FPO Vilniaus gete (1942–1943)“, *Atminties dienos...*, p. 300–301.

¹⁵⁸ A. Суцкевер, op. cit., c. 241.

¹⁵⁹ Ibid., c. 242.

¹⁶⁰ Y. Arad, op. cit., p. 249–250; P. Štaras, *Partizaninis judėjimas Lietuvoje Didžiojo Tėvynės karo metais*, V., 1966, p. 106–107.

¹⁶¹ Y. Arad, op. cit., p. 247, 522.

¹⁶² A. Суцкевер, op. cit., c. 244–245.

¹⁶³ Ibid., c. 245–247.

¹⁶⁴ G. Šuras, op. cit., p. 114–115.

¹⁶⁵ R. Margolis, op. cit., p. 305–306; A. Суцкевер, op. cit., c. 254.

¹⁶⁶ Ibid., c. 306.

¹⁶⁷ Ibid., c. 255; G. Šuras, op. cit., p. 137.

¹⁶⁸ R. Margolis, op. cit., p. 308–309.

¹⁶⁹ R. Zizas, „Vilniaus geto žydų ginkluota kova prieš nacius (1941–1944)“, *Atminties dienos...*, p. 320–321.

¹⁷⁰ Ibid.

¹⁷¹ A. Суцкевер, op. cit., c. 257.

¹⁷² Ibid., c. 258–259.

¹⁷³ D. Levin, *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, V., 2000, p. 183–184; D. Levin, „Die Beteiligung der litauischen Juden im Zweiten Weltkrieg“, *Acta Baltica*, 1977, T. XVI, S. 182–183.

¹⁷⁴ Y. Arad, op. cit., p. 466.

¹⁷⁵ R. Hilberg, *Nusikaltėliai. Aukos. Stebėtojai: Žydų tragedija 1933–1945*, V., 1999, p. 110.

¹⁷⁶ „Лагерь в Клоога“, *Черная книга*, с. 395–396.

¹⁷⁷ Ibid., c. 397.

¹⁷⁸ Y. Arad, op. cit., p. 477.

¹⁷⁹ B. Anolik, „Nacių koncentracijos stovyklos Estijoje“, *Atminties dienos...*, p. 203, 206.

¹⁸⁰ Ibid., p. 205, 206.

¹⁸¹ Y. Arad, op. cit., p. 449.

¹⁸² „Лагерь в Клоога“, *Черная книга*, с. 397.

¹⁸³ Ibid., c. 399; B. Anolik, op. cit., p. 208.

Gauta 2003 08 01

Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5, Vilnius

Arūnas Bubnys

MASSACRE OF VILNIUS JEWS AND VILNIUS GHETTO (1941–1944)

Summary

The article gives a survey of the destruction of Vilnius Jews' community, points out the most important stages in the history of Vilnius ghetto and typical features, provides statistics on victims, describes the inside structure of ghetto administration and its behavior, also activities by the anti-Nazi ghetto underground. Author of the article not only did summarize the well known literature about the genocide of Vilnius Jews, but also used less known archival materials.

The history of Vilnius Jews' community and the ghetto in the period of Nazi occupation can be split into several periods: 1) discrimination and massacre of Jews before the establishment of ghetto (24 June 1941–August 1941); 2) the period when the ghettos No.1 and No.2 were formed and mass massacre was executed (September 1941–November 1941); 3) stability period (December 1941–March 1943); 4) the period when the small ghettos, work camps and the Vilnius ghetto were removed (April–September 1943); 5) imprisonment of Vilnius ghetto residents in concentration camps in Estonia, and in work camps in Vilnius (October 1943–September 1944).

Discrimination and persecution of Vilnius Jews started from the very first days of Nazi occupation. German military commandant's office and security police as well the Lithuanian administration working with the Nazis (citizens committee, police, and self-defense units of Vilnius city and district) issued provisions and laws discriminating Jews, organized arrests, imprisonment and the first fusillades. The Jews were ordered to have distinctive marks (Jewish stars), they were forbidden to walk along the main streets of the town, shops were ordered to sell them food in limited amounts. Jewish people were fired from most jobs, they were deprived of transportation means and radios, also forbidden to use the public transport, and go out in public places, etc. At the beginning of August 1941, after the military administration of Germans was replaced by the civil administration (commissars), the political discrimination and victimization of Jews got even more intense. Mass arrests and fusillades of Jews started in the middle of July 1941. Jews were arrested on streets, at their work places, and houses. The arrested would be first taken to Lukiškės prison and then to Paneriai to be fusilladed. The arrests and convoyment were executed by the German Gestapo, Lithuanian public police, self-defense units and the special squad members. The mass massacre in Paneriai would be usually performed by the special squad (Sonderkommando) subordinate to the German security police and SD. During the first mass actions it were Jewish

men fusilladed most often. By September 1941, about 7 thousand of Vilnius Jews might have been killed.

The biggest massacres took place at the initial stage of ghetto establishment and existence. It was only in September that more than 8 thousand of Vilnius Jews were assassinated. During those actions, not only men, but also women and children were subjected to mass killings. In Vilnius, two ghettos were established. The big ghetto had about 29 thousand, and the smaller one about 9 thousand people imprisoned. Occupational power planned to let only the employable and qualified craftsmen and their families stay alive. The rest Jews were to be subjected to fusillades. During several actions of October 1941, the small ghetto was finally removed. Nonetheless, mass killings continued to take place till the end of 1941. Since the beginning of the war up to 1942, about 33 thousand of Jews (from about 58 thousand Jews who had lived before the war) were killed. About 15 thousand of Jews remained in ghettos.

Since the end of 1941 until March 1943, no mass killings were executed. This period became known as the stability (calm) period. Germany failing to win the "cracking war" against the Soviet Union, need for the working power for the German economy increased significantly. As a result, Nazi authorities decided to leave the qualified workers and their families alive for some time. At this period, life in ghetto became relatively normal and steady. The administrative system and daily work got settled. The ghetto became a kind of "a state within a state" with its own authorities, police, manufactories, forms and institutions for spiritual and cultural life. The highest institution in the ghetto autonomy was the Jews' council (Judenrat). It controlled work of the ghetto police and various departments of: work, health service, social welfare, food, housing, etc. Of special importance was the department of work. The ghetto authorities considered that as long as the Jews' work was of use for Germans, they would not liquidate the ghetto. This was a kind of warranty allowing Jewish people to have a hope for survival and retention. Almost all men and women of employable age worked in different factories, manufactories and work camps. In summer 1943, about 14 thousand (two thirds of) ghetto residents had various kinds of occupations.

In March 1943, the stability period in Vilnius ghetto came to an end. At that time, all small ghettos in Vilnius district (in Švenčionys, Ašmena, and Salos) were liquidated. Part of the

residents were moved to Vilnius ghetto, others transported by train to Paneriai and fusilladed there (in total about 5 thousand people).

In summer 1943, all provincial work camps of Vilnius ghetto (in Baltoji Vokė, Beznodys, and Kena) were closed. During those Gestapo actions, several hundreds were killed. When passed was the order of H. Himmler of 21 June 1923 regarding liquidation of ghettos in Ostland, in August 1943 gradual liquidation of Vilnius ghetto started. This operation was supervised by the SS *oberschafürer* B. Kittel. By the end of 1943, the Vilnius ghetto was liquidated. The majority of women and children (about 5 to 7 thousand) were moved to concentration camps in Germany and killed there. The Jewish men (about 2 thousand) were taken to lagers in Estonia, and young women (about 1.4 to 1.7 thousand) taken to Keiserwald concentration camp near Riga, Latvia. Some several hundreds of elders and patients were fusilladed in Paneriai.

After the Vilnius ghetto had been liquidated, several thousands of Jews were left to work in the “Kailis” factory, military garages (H.K.P.), military hospital and the Gestapo manufactories. At the beginning of July 1944, the Red Army having drawn near to Vilnius, majority of Jews working in those camps were killed. In September 1944, Nazis did the same to Vilnius Jews imprisoned in lagers in Estonia. Fairly 2 to 3 thousand of Jews survived till the end of Nazi

occupation and war. Comparing the history of Vilnius ghetto and those of Kaunas and Šiauliai, some differences might be observed. Vilnius ghetto existed shorter than those in Kaunas and Šiauliai – only 2 years (from 6 September 1941 until 23 September 1943) while the latters existed almost 3 years each (from middle of August 1941 until the middle of July 1944). The latters were liquidated at the very end of Nazi occupation, while the Vilnius ghetto was removed already in September 1943. Moreover, Vilnius ghetto was established almost a month later than those in Kaunas and Šiauliai. The early liquidation of Vilnius ghetto most probably was determined by the growing Soviet partisan movement in Vilnius district. From the point of view of German security police, Vilnius ghetto was potentially dangerous, since the young Jews fleeing it in large numbers would enlarge the partisan squads operating in Vilnius district. Consequently, the occupational authorities decided not to transform this ghetto into the SS concentration camp as it had been done to ghettos in Kaunas and Šiauliai, but simply to liquidate it at once.

One more feature specific to the history of Vilnius ghetto was its active cultural life. Maintaining the traditions of “Lithuanian Jerusalem”, the prisoners of Vilnius ghetto even flying in the face of death did not lost their interest in art, literature, self-education, and spiritual growth.